

Олексій МУСТАФІН

СПРАВЖНЯ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЧАСУ

Олексій Рафаїлович Мустафін

Справжня історія Стародавнього світу

предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=6444341

*О. Р. Мустафін «Справжня історія Стародавнього часу». Науково-популярне видання: Фоліо; Харків; 2018
ISBN 978-966-03-8320-3*

Аннотація

«Справжня історія Стародавнього часу» – нова книжка Олексія Мустафіна, призначена не лише для підлітків, а й для дорослих. Яскравий і захоплюючий пазл, складений із розповідей про події, які відбувалися тисячі років тому, із цікавинок із життя видатних людей минулого, з історій окремих країн та народів, на очах читача перетворюється на загальну панораму найдавнішої доби в історії людства. Чому перші цивілізації виникли там, де їжа людей була одноманітнішою? Чим марнославно перського царя допомогло розшифрувати писемність народу, що зник за два тисячоліття до його народження? Коли відбулася найперша битва в історії і як визначили місце останньої? Навіщо майя фарбували свої храми в червоний колір, а вавилоняни віддавали перевагу синьому? Чи з'явилася б демократія, якщо б у греків не було абетки і металічних грошей? І яке імператорське хобі виявилось

привабливішим за владу над державою, що розкинулася на трьох континентах? Відповіді на ці та багато інших питань дозволяють не лише дізнатися про цікаві факти, але й зрозуміти «логіку історії».

Содержание

Розділ I	6
Перші кроки людства	6
Поява «людини розумної»	14
Початки громадського життя	23
Первісні хлібороби і скотарі	35
Становлення патріархального суспільства	44
Зміни у громадському житті	54
Світ племен і перші міста	67
Розділ II	81
Міста-держави шумерів	81
Про що розповідають глиняні таблички	98
Війни між містами та об'єднання Месопотамії	111
Міста-держави Стародавньої Індії	126
Виникнення держави у Давньому Єгипті	133
У тіні пірамід	152
Стародавній Ханаан. Аморей та гіксоси	169
Критська морська держава	185
Єгипет за часів найвищого піднесення	199
Хеттське царство	214
Перші давньогрецькі держави	224
Кінець ознакомительного фрагмента.	233

О. Р. Мустафін
Справжня історія
Стародавнього часу
Дітям

Розділ І

Світанок історії

Перші кроки людства

1. Виникнення людини. Історія людства починається з появою перших людей. Вчені і досі сперечаються, коли й де це сталося. Але більшість із них найближчими до людей вважає **австралопітеків** – мавп, які мешкали в **Африці** понад чотири мільйони років тому. Назва цих істот українською перекладається як «південні мавпи». Ззовні вони і справді були не надто схожими на нас: заввишки трохи більше метра, з невеличкими головами зі скошеним чолом і без підборіддя. Але, на відміну від більшості мавп, австралопітеки пересувалися на двох ногах. Це дозволяло їм озиратися навкруги, вистежувати здобич і завчасно помічати небезпеку, а головне – звільнило їм руки. Взявши до рук палицю або камінь, австралопітеки могли відбиватися від ворогів і виконувати найпростішу роботу – скажімо, трощити горіхи чи викопувати із землі коріння.

Австралопітек (*реконструкція Природничого музею Брауншвейга*)

Вміння використовувати знаряддя, стверджують учені, відрізняло австралопітеків від інших тварин. І саме з розвитком цієї корисної навички чимало дослідників пов'язують появу поряд із «південними мавпами» справжніх людей. Це сталося близько **двох мільйонів років тому**. Такий вік мають знайдені археологами в долині **Олдувай** у сучасній африканській країні Танзанія найдавніші кам'яні знаряддя –

оброблене з одного боку каміння. Їх навчилися виготовляти близькі родичі австралопітеків, яких учені відносять до виду «**гомо габіліс**» – українською це словосполучення перекладають як «люди вправні». Людьми **габілісів** іменують саме тому, що жодна тварина не може сама виробляти знаряддя праці.

Череп габіліса (Національний музей Танзанії)

Оскільки перші виготовлені знаряддя були кам'яними, то й найдавнішу епоху в історії людства вчені називають **ка-**

м'яною добою. Кам'яну добу також поділяють на кілька періодів. Найперший із них називають **палеолітом** – від грецьких слів «палео» (*стародавній*) і «літ» (*камінь*), а початок палеоліту – за місцем найдавніших знахідок – **олдувайською добою**. Це був час, коли знаряддями слугували ледь оббиті чи просто розколоті камені. Нам важко навіть казати напевно, чи обробляли габіліси каміння свідомо, чи це траплялося випадково. Але способи обробки каменю були схожими навіть у людей, які жили далеко одне від одного і не могли спілкуватися між собою.

Місця знахідки залишків найдавніших людей

Жили найдавніші люди майже так само, як і мавпи. Харчувалися фруктами, овочами, ягодами, їстівним корінням, листям, слимаками, комахами – всім, що вдавалося знайти навколо. Вчені називають такий спосіб добування їжі **збиральництвом**. У пошуках харчів люди постійно переходили з місця на місце, а щоб легше було захищатися від ворогів – гуртувалися у **стадо**, яке зазвичай складалося з 20–30 осіб. Проти великих хижаків і хвороб найдавніші люди були безсильними, і мало хто з них доживав навіть до 25 років.

2. Люди розселяються світом. Габіліси були не єдиним видом найдавніших людей. Поруч із ними жили й інші – **ергастери** (латиною – «*працівники*»). Розвиненішими за габілісів і ергастерів учені вважають **еректусів** – ця назва перекладається як «*випростані*», або ж «*прямохідні*». Еректуси і справді не так сильно нахилилися вперед під час пересування. І харчувалися не лише рослинною їжею, а й полювали на тварин. **Мисливство** – небезпечніша справа. Вона вимагала неабиякої сили і спритності. Але м'ясна їжа поживніша, та й навичок виживання в еректусів було значно більше.

Череп еректуса (*Національний музей Ефіонії*)

У пошуках здобичі еректуси поступово розселилися на величезній території – не лише в Африці, а й у **Європі** та **Азії**, досягши **Тихого океану**. Перші відомі науці кістки еректусів знайшли аж на індонезійському острові **Ява**. Оскільки вони були не схожі на залишки сучасних людей, археологи назвали цих істот **пітекантропами** (з грецької це слово перекладається як «мавпа-людина»). Інші різнови-

ди еректусів здобули назви за місцем знахідок: **синантроп** («китайська людина»), **атлантроп**, **гейдельберзець** тощо.

Еректуси навчилися не просто обробляти камені, а й виготовляти з них знаряддя певної форми – **рубила**. Для полювання стародавні мисливці могли використовувати також загострені гілки дерев – найдавніші **списи**. Але до нашого часу збереглися здебільшого вироби з каменю. За місцем першої знахідки рубил – місцевістю **Сент-Ашель** у теперішній Франції – наступний за олдувайською добою час в історії людства називають **ашельською добою**.

Праця сприяла розвитку людини. Вона вчилася міркувати і спілкуватися. Її рухи були щоразу вправнішими і точнішими. Зміни відбувалися повільно, але зрештою люди ставали все менш схожими на мавп і подібнішими до нас із вами.

3. Підкорення вогню. Найдавніші люди боялися **вогню**, як його лякаються тварини. Але згодом (можливо, допоміг випадок або ж гору взяла цікавість) люди зрозуміли, що полум'я може не лише боляче пекти, вбивати й знищувати. Якщо триматися від дерева, яке палає, на певній відстані, воно може зігріти, а вночі – розвіяти темряву і відігнати хижих звірів.

Поступово найкмітливіші збагнули, що вогонь можна зберегти, якщо до нього підкладати хмиз, траву чи сухе гілля. Більш того: запалену гілку або ж вугілля, що тліло, можна перенести у зручне місце: скажімо, до печери, де людське стадо

зупинилося на ночівлю. Щоправда, часто переносити багаття було ризиковано, вогонь міг згаснути. Це змушувало людей вести більш осілий спосіб життя, облаштовуючи більш-менш постійні *житла*.

У теплій і світлій оселі людина вже не так залежала від зміни дня і ночі. Вогонь допомагав розколоти каміння і загострити списи. Полум'я навчилися застосовувати й під час полювання, заганняючи заляканих вогнем тварин до завчасно облаштованих пасток. Врешті-решт, люди почали використовувати вогонь і для приготування їжі. Можливо, й цього разу допоміг випадок – хтось скуштував м'яса, яке просто впало у багаття, та, вражений його смаком, поділився своїм відкриттям із сородичами. Так чи інакше, але підкорення вогню дозволило людям вести зовсім інший спосіб життя, не схожий на існування тварин.

Поява «людини розумної»

1. Льодовиковий період. Близько **150 тисяч років** тому умови існування людей раптово погіршилися. Щороку зима ставала довшою, літо – прохолоднішим. Сніг подекуди не встигав розтанути, земля промерзала, а північ Європи та Азії вкрилася справжнім крижаним панциром, що поступово почав просуватися на південь. Розпочалася доба **великого зледеніння**, або ж **льодовиковий період**.

Світ за мустьєрської доби

Змін зазнав і рослинний, і тваринний світ. Краї, наближені до льодовика, перетворилися на холодну пустелю –

тундру. Звичні до тепла звірі загинули або перекочували до Африки, поступившись місцем гігантам, вкритим шерстю, – *мамутам, вівцебикам, печерним ведмедям*. Люди, майже позбавлені рослинної їжі, змушені були навчитися полювати і на цих звірів. Якщо полювання закінчувалося успішно – м'яса, жиру, кісток вистачало для харчування й обігріву житла протягом усього року. Але зусиль невеликого людського стада для перемоги над такою великою твариною було замало. Щоб вижити, люди мусили ставати згуртованішими й організованішими.

2. Неандертальці. Впоратися з новими випробуваннями еректуси не могли. Вони якщо й вижили, то лише у віддалених краях на півдні. Натомість у льодовиковий період заявили про себе нові види людей, першими з яких були **неандертальці**. Їх так називають за місцем, де вчені вперше знайшли кістки людини цього виду, – ущелиною **Неандерталь** на території сучасної Німеччини.

Неандертальці відрізнялися від попередників значно більшим мозком, були кмітливішими і значно сильнішими. Точно відомо, що неандертальці вбиралися в *одяг* зі шкіри і хутра вбитих звірів – інакше просто не пережили б суворої зими. А для цього вони мали навчитися виготовляти нові кам'яні знаряддя – такі як *шкребки* і *гострокінечники* – із завчасно зроблених *заготовок*. За місцевістю, де були знайдені такі знаряддя, – **Ле Мустьє** у нинішній Франції – «добу

неандертальців» називають **мустьєрською**. За мустьєрської доби люди навчилися не тільки підтримувати, а й **добувати вогонь** – за допомогою іскри від кременя або тертя. Порівняно з сучасною людиною неандертальці мали вигляд, що правда, дещо незграбний і, на думку вчених, не вміли чітко говорити, спілкуючись між собою вигуками. Але цього їм цілком вистачало для того, щоб влаштувати доволі складні справи, такі як полювання на мамута або ж будівництво великої оселі зі звіриних кісток та шкір.

Неандерталець із впольованою твариною (реконструкція)

Неандертальці жили вже не стадами, а *первісними громадами*. Житло, запаси їжі та навіть знаряддя праці були спільними. Чоловіки разом полювали і будували, жінки займалися збиральництвом, облаштовували побут, підтримували вогонь, готували їжу, шили одяг і виховували дітей – теж спільно. Деякі вчені вважають, що неандертальці вірили в існування потойбічного світу, адже ховали померлих, залишаючи разом із тілом предмети, що могли бути «використані» після смерті.

Битися за їжу та кращі умови для життя громадам неандертальців доводилося не лише з хижими тваринами, а й між собою. У печері біля сучасного міста **Крапини** у теперішній Хорватії археологи знайшли залишки кістяків кількох десятків давніх людей. Вони були вбиті та, цілком імовірно, з'їдені такими ж, як і вони самі, неандертальцями. Деякі вчені вважають, що ці люди загинули під час збройної сутички, яку вони називають «**битвою під Крапиною**» – найдавнішою з відомих нам *битв* у людській історії.

3. Кроманьйонці. Дещо пізніше неандертальців – близько **70 тисяч років тому** – з'явилися й сучасні люди, які належать до виду **гомо сапієнс**. Із латини ця назва перекладається як «*людина розумна*». Найдавніших представників нашого виду, щоб не плутати з теперішніми людьми, іме-

нують також **кроманьйонцями** – за місцем першої знахідки їхніх кісток, печерою **Кро-Маньйон** (сучасна Франція). Проте варто пам'ятати, що за своєю внутрішньою будовою і фізичним розвитком кроманьйонці нічим не відрізнялися від сучасних людей.

Кроманьйонська жінка (реконструкція Неандертальського музею)

Тривалий час кроманьйонці жили одночасно з неандертальцями, а іноді – й поряд. За часів льодовикового періоду перевага була на боці останніх – сильніших і більш пристосованих до суворих зимових умов. Але із загальним потеплінням чисельність кроманьйонців почала зростати, а інших видів людей – скорочуватися. На думку деяких учених, остаточному зникненню неандертальців сприяли хвороби, до яких сучасна людина виявилася стійкішою. Хоча цілком можливо, що наші «далекі родичі» й не щезли остаточно. Адже й досі розповідають легенди про «снігову людину», яка нібито живе у далеких горах і за описом дуже схожа саме на неандертальця.

Складні знаряддя мезолітичної доби (*реконструкція Київського археологічного музею*)

Кроманьйонці запозичили більшість досягнень своїх попередників та сучасників і збагатили людство новими вина-

ходами. Насамперед, вони навчилися робити складні знаряддя з ручкою та лезом: *ножі, сокири, стріли*. Вже після завершення льодовикового періоду (нова доба дістала назву **мезоліт** – від грецьких слів «мезо» (*середній*) і «літ» (*камінь*)) поширення набули *гарпуни* та *луки*, які дозволили полювати на тварин і птахів із великої відстані. Для *риболов-лі* та пересування водоймами почали використовувати спочатку *плоти* (зв'язані між собою стовбури дерев), а згодом – і справжні *човни*. І, нарешті, люди зрозуміли, що тварини можуть бути не лише ворогами чи здобиччю. Кроманьйонці приручили *собаку*, який став незамінним помічником мисливців і охоронцем житла.

Найдавніше зображення собаки, знайдене в печері Фон-де-Гом

Початки громадського життя

1. Рід і плем'я. Кроманьйонці жили *родовими громадами*. Рід складався з кількох споріднених між собою великих сімей, які вважали, що походять від одного прашура – людини, звіра, птаха тощо. Такого легендарного прашура називають *тотемом*. Ім'я тотема мав увесь рід – людина з гордістю казала, що належить до роду вовка, ведмедя, бобра тощо.

Мисливці у поході. Малюнок, знайдений у печері Ремігія

Громади склалися зі 100–120 осіб. Керували жит-

тям громади наймудріші й найдосвідченіші члени роду – **старійшини**. Їх вважали охоронцями спільної пам'яті роду, досвіду і звичаїв, вони стежили за тим, щоб усі родичі дотримувалися правил поведінки, не зазіхали на частку іншого у спільній здобичі чи місце у житлі, вирішували суперечки, які виникали всередині громади.

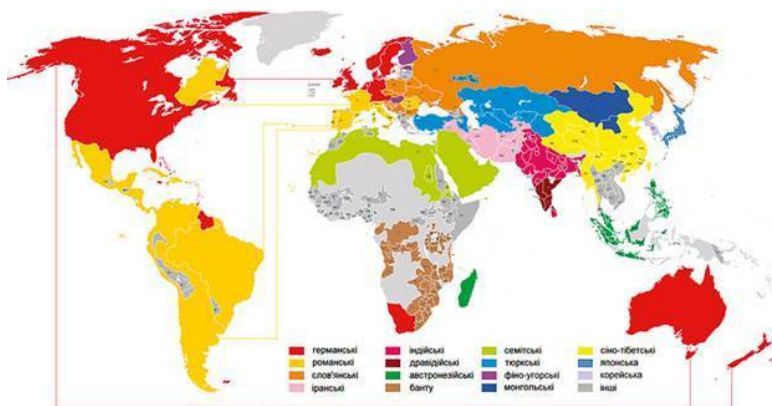
Кілька родів, що жили поруч і були пов'язані між собою родинними стосунками, об'єднувалися у **плем'я**. Питання, які стосувалися всіх, вирішували на загальних зборах племені, а між зборами громадським життям керували старійшини родів.

2. Мова і раси. Громадське життя неможливе без спілкування людей між собою. Тож саме в цей час виникла й **мова** – тим більше, що, на відміну від неандертальців, навіть найперші кроманьйонці були спроможні говорити чітко і зрозуміло одне для одного. Спочатку використовували лише кілька десятків слів, і мова була надзвичайно простою. Але що складнішим ставало життя людини, то багатшою і витонченішою ставала мова. За допомогою мови можна було не тільки ділитися безпосередніми враженнями і спонукати родичів до якихось дій, а й зберігати пам'ять про події, що відбулися давно, і передавати досвід від покоління до покоління.

Вчені й досі сперечаються, чи існувала колись єдина мова, зрозуміла для всіх «людей розумних», чи їх одразу було кілька, і виникли вони в різних місцях. Беззаперечно лише

одне: з часом кількість мов і говірок зростала, адже кроманьйонці розселилися на величезній території, й окремі групи людей змушені були пристосовуватися до різних умов життя, підшукуючи нові слова і способи висловити свої переживання. Що далі племена жили одне від одного, то більше відрізнялися їхні говірки. Так виникли не лише окремі мови, а й *мовні групи* і *мовні сім'ї*. Скажімо, сучасна українська разом із російською, польською, болгарською становить групу слов'янських мов, а разом з іншими слов'янськими, балтійськими, романськими мовами вони становлять сім'ю індоєвропейських мов. Водночас історики припускають, що колись давно могла існувати єдина слов'янська, а ще раніше – єдина індоєвропейська мова.

Поширення у світі найвживаніших мов

Згодом люди, які жили на різних континентах, почали відрізнятися одне від одного і зовнішністю. Так, мешканці прохолоднішої Європи і зараз зазвичай мають біляву шкіру і великий ніс, пустельної Азії – жовтувату шкіру і вузькі очі, а спекотної Африки – темну шкіру і широкі губи. Групи людей, які відрізняються одна від одної за зовнішніми ознаками, називають *расами*. Щоправда, цей поділ є доволі умовним. Адже насправді груп із властивими лише їм особливими ознаками багато, і визначати їх можна по-різному. Та й представники нібито однієї раси часто не схожі один на одного. До того ж, за тривалу історію людства представники різних рас встигли безліч разів змінити місце проживання і породичатися між собою. А головне – немає сталого зв'язку між расовими відмінностями і розумовими здібностями людей, які насправді є представниками єдиного виду: *гомо сапієнс*.

3. Первісні релігійні вірування. Первісні люди були надзвичайно спостережливими. Адже від знань про властивості рослин і звички тварин, від умінь передбачати зміну погоди залежало їхнє життя. Проте зрозуміти, чому все у світі відбувається саме так, а не інакше, вони не могли. Не вміли навіть пояснити, що відбувається з ними самими щодня, коли вони засинають. Уві сні наче мандрували – бачили знайомі, а іноді – і незнайомі краєвиди, тварин і людей. Але родичі, що в цей час не спали, казали, що насправді поснули

навіть не ворухнулися. Розмірковуючи над цим, люди вирішили, що у них є не лише тіло, а й *душа* – щось таке, що надає їм можливість жити й мислити. Під час сну душа ніби залишає тіло і може подорожувати світом. Якщо ж людина не прокидається – вона помирає, бо душа не повертається до тіла і залишається у потойбічному світі: казковій «країні мертвих».

Душа залишає тіло померлого. *Зображення на єгипетському папірусі*

Оскільки іноді вві сні люди бачили померлих родичів, то прийшли до висновку, що душі пращурів існують поруч із

ними, допомагають чи шкодять живим. І вирішили: щоб жити «в мирі» з душами померлих, їх варто «підгодовувати» і забезпечувати «усім необхідним» для існування у потойбічному світі. Такі «дарунки» називають *жертвами*.

Первісні люди вірили, що душа є не лише у людей. А й у тварин, рослин, каміння, струмків і навіть природних явищ. Або ж за кожним із них ховається якась надприродна істота, яку називали *духом*. Духи могли бути злими чи добрими, залежно від того, допомагали вони людині чи заважали. Щоб духи були милостивими, їм теж приносили жертви. Іноді для цього визначали особливі місця, які називають *святилищами*, і виготовляли зображення духів, що їх іменують *ідолами*. Так (чи майже так) виникли перші релігійні вірування.

Сучасні чаклуни з племені Ласса (*Нігерія*)

«Спілкуватися» з духами і душами померлих так, щоб це допомагало людині, звісно, могли не всі. У когось це виходило краще за інших – як правило, це були люди, які мали або певні надзвичайні здібності, або більше знань і досвіду. Згодом саме вони ставали *жерцями* (слово це спочатку означало лише «*ті, хто приносить жертви*»). Зазвичай жерці не лише «спілкувалися» з духами, а й турбувалися про збереження знань про навколишній світ, допомагали порадами і лікували. Первісних жерців називають ще *шаманами* або *чаклунами*, адже для того, щоб привернути прихильність духів, вони виконували відомі лише їм рухи і вимовляли особливі звуки чи слова – *шаманили, чаклували*. Звичайні люди ставилися до них із повагою та страхом, вважаючи шаманів мало не чарівниками.

4. Виникнення мистецтва. Про те, який вигляд мали стародавні чаклуни, ми дізналися із зображень, які залишили на стінах печер первісні люди. Кроманьйонці були першими в історії митцями. Найдавнішими художніми творами вважають відбитки долонь, обведені кольоровою землею, знайдені у печері **Коске** у Франції. Але згодом з'явилися і справжні картини: одно- і різнокольорові.

Відбиток людської долоні, знайдений у печері Гуа Тевет

Зазвичай малюнок спочатку видряпували на поверхні каменя, а потім забарвлювали його фарбами, зробленими із сажі, крейди або глини. Людей, щоправда, перші митці малювали не часто й не надто охоче. Значно більше до наших часів дійшло зображень тварин – мамутів, *биків*, *коней*, на яких полювали тодішні мисливці. Найвідоміші з них знайдені у печерах **Ляско** (це сучасна Франція) і **Альтаміра** (в

Іспанії).

Кінь. Малюнок, знайдений у печері Ляско

Вчені гадають, що давні люди могли використовувати картини для того, щоб тренуватися перед полюванням чи намагатися зачаклувати духів зображених звірів. Правда це чи ні, але малюнки вражають своєю красою і художньою точністю. Це було справжнє *мистецтво* – тобто пізнання й відтворення світу через почуття та переживання. За допомогою мистецтва людина почала й перетворювати світ навколо себе,

робити його красивішим і привабливішим – крок за кроком, прикрашаючи житло *живописом*, одяг – *орнаментом* або створюючи об'ємні зображення тварин і людей – *скульптуру*.

Розповіді, перекази й пісні – це теж особливе мистецтво, початок якого сягає давніх часів. Спів – це перша *музика*, створена людьми. Згодом до неї додалася гра на *музичних інструментах*. Першим із таких інструментів вважають маленьку кістяну *флейту*, шматочки якої були залишені в печері Дів'є Бабе у Словенії. А в Україні біля **Мізина** знайшли цілий набір інструментів для первісного «оркестру», який переконав учених, що в ті далекі часи виникло і мистецтво *танцю*.

Найдавніша флейта, знайдена в печері Дів'є Бабе

Звичаї, релігійні вірування, мистецтво та спільні життєві навички людей вчені називають *культурою*. Спочатку знач-

них відмінностей між спільнотами людей, які жили одночасно на різних континентах, не було – тому вчені вважають, що належали вони до єдиної культури: олдувайської, ашельської, мустьєрської тощо. Але з ускладненням господарського і громадського життя виник поділ на різні культури, які співіснували, поборювали і збагачували одна одну. Так, скажімо, культуру мешканців Передньої Азії доби мезоліту називають **натуфійською**, Північної Африки – **капсійською**, Західної Європи – **азильською**, а земель нинішньої України – **зимівниківською**. Усі ці назви походять від місць перших знахідок пам'яток цих культур.

Первісні хлібороби і скотарі

1. Виникнення землеробства. За мільйони років первісної історії люди подолали великий шлях. Вони змінилися зовні, іншою стала їхня свідомість, зросли знання про навколишній світ, досконалішими стали знаряддя праці. Але заняття людей залишалися незмінними. Кроманьйонці, як і їхні далекі прашури, харчувалися тим, що чоловіки могли вполювати, а жінки – зібрати у навколишніх лісах чи на луках. Вони лише *привласнювали* собі те, що створювала природа, а виготовляли тільки засоби для праці. Проте можливості природи – обмежені. І якщо на початку історії, коли людей було небагато, їжі вистачало на всіх, зі зростанням населення прогодуватися ставало все важче. Люди змушені були дбайливіше ставитися до того, що мали, шукати нові, врожайніші їстівні рослини, вчитися захищати їх від бур'яну і шкідників.

Найкмітливіші зауважили, що зерна, недбало просипані минулого року біля оселі, проростають і можуть дати новий врожай, і здогадалися, що рослини можна пересаджувати на зручніше місце, аби їх легше було доглядати. Згодом селяни навчилися навмисно виокремлювати ділянки землі – *городи* та *поля*, обробляти її *мотиками*, сіяти й *боронити*, а коли зерно достигало, зрізати його особливими ножами – *серпами*. Зібране насіння перетирали на *борошно* і пекли з нього

хліб.

Серп неолітичної доби

Вчені стверджують, що **землеробство** виникло близько 12 тисяч років тому, або ж за **10 тисяч років до нашої ери**, у Західній Азії – на землях так званого «**Родючого півмісяця**», мешканці якого першими навчилися сіяти **пшеницю** та **ячмінь**. Ці та інші рослини, які люди вирощують для своїх потреб, називають **культурними**. Культурні рослини відрізняються від диких попередників, адже для нового висівання селяни наполегливо відбирали краще насіння із потрібними властивостями і так поступово створювали нові, врожайніші або ж витриваліші сорти. Кількість видів культурних рослин також зростала: на сьогодні їх нараховують понад шістсот.

«Родючий півмісяць». Територія розселення перших землеробів

Землеробство вимагало від людей більших витрат, більше часу, більше наполегливості, аніж збиральництво, а отримували вони доволі одноманітну і менш поживну їжу. Однак їжі тепер було значно більше, аніж раніше. І це дозволяло прогодувати більшу кількість людей.

2. Поява скотарства. До появи землеробства поруч із людиною жила лише одна тварина – собака. Хоча мисливці, полюючи на дорослих **кіз** чи **баранів**, іноді залишали живими козенят чи ягнят і тримали їх «про запас» – на випадок, якщо наступного разу полювання буде невдалим. Але це траплялося хіба що час від часу. Лише згодом люди зрозуміли, що приручити тварину й тримати її поруч із оселею зручніше, аніж шукати у лісі, покладаючись на випадок. Щоправда, приручених тварин треба постійно годувати, і для

цього були потрібні чималі запаси рослинної їжі. Це стало можливим лише з появою землеробства. Тож учені припускають, що *скотарство* виникло майже одночасно із вирощуванням культурних рослин – також близько **10 тисяч років до нашої ери**.

Фігурка бика, знайдена на півдні сучасного Іраку (*Лувр*)

Тварин, яких люди вирощують у своєму господарстві, називають *свійськими*. Спочатку люди приручили кіз, згодом були одомашнені *вівці, свині, корови*. Люди вирощували їх не лише заради м'яса чи шкіри. Адже тварини давали ще й смачне і поживне молоко, а згодом із молока люди нав-

чилися робити сир. Кіз і овець тримали ще й заради теплої вовни. Зазвичай у громаді існував розподіл праці – вирощували хліб переважно жінки, розводили худобу здебільшого чоловіки.

Із появою хліборобства і прирученням свійських тварин життя людей докорінно змінилося. Тепер вони могли самі виробляти те, що раніше брали від природи. Виникло **аграрне**, або ж **сільське господарство**. Це був перший справжній переворот в історії людського суспільства. Вчені такі рішучі зміни називають **революціями** – у перекладі з латини це слово, власне, й означає «переворот». Тому появу землеробства і скотарства називають **аграрною революцією**. А оскільки відбулася вона наприкінці кам'яної доби – в період, що має назву **неоліт**, то використовують ще одне визначення – **неолітична революція**.

3. Розвиток ремесел і початки торгівлі. Неоліт (від грецьких слів «нео» (*новий*) і «літ» (*камінь*)) взагалі приніс людству багато чого нового. Саме в цей час були винайдені **прядка**, з допомогою якої з вовни, льону чи коноплі робили **нитки**, та перший **ткацький верстат**. Верстат складався з дерев'яної рами, на яку нитки щільно натягали з гори до низу. Залишалося лише рядок за рядком пропускати через них поперечні нитки – і виходила **тканина**. З тканини шили одяг – значно легший і зручніший за той, що раніше виготовляли зі шкіри.

Первісний ткацький верстат (*сучасна реконструкція*)

Люди почали робити міцний **посуд** із глини. Спочатку нею лише обмазували плетені кошики. Але згодом побачили: якщо такий кошик потрапляє до багаття, то пруття згорає, а глина набуває міцності та не пропускає воду. Після цього глиняні вироби почали навмисно обпалювати у вогні. Вироби з обпаленої глини називають **керамічними**, або ж просто **керамікою**, а виготовлення керамічного посуду іменують **гончарством**.

Керамічна посудина неолітичної культури Дзьомон (То-кійський національний музей)

Гончарство і *ткацтво* стали одними з перших *ремесел*. Первісні гончарі та ткалі зазвичай поєднували своє ремесло із заняттям землеробством чи скотарством. Але згодом з'явилися люди, для яких ремесло стало головним, ба навіть єдиним заняттям, – *ремісники*. Вони виготовляли тканини чи посуду значно більше, аніж було потрібно в їхньому власному господарстві, і просто обмінювали надлишки своїх виробів на хліб, сир чи м'ясо у родичів або сусідів. Речі, призначені не для власного вжитку, а для обміну, зазвичай називають *товарами*.

Обмінювалися між собою й окремі громади, адже навіть поклади глини, придатної для виготовлення посуду, зустрічаються не всюди. Що вже казати про *сіль* чи *кремінь* – цей камінь був найкращим для виробництва знарядь праці. Звісно, хлібороби, скотарі чи ремісники не мали часу й сил для мандрівок і пошуків потрібних виробів, тому згодом цю справу взяли на себе посередники – *торгівці*. А обмін перетворився на окреме заняття – *торгівлю*. Щоб полегшити обмін, торговці з часом почали визначати *ціну* окремих товарів, прирівнюючи їхню *вартість* до певної кількості черепашок, шкір тварин або ж мір зерна.

Становлення патріархального суспільства

1. Початок доби металів. Чим більше у давніх людей було знарядь праці, чим досконалішими вони ставали, то більше було потрібно матеріалу для їхнього виробництва. Але з часом запаси кременя почали вичерпуватися. Наприкінці неоліту діставати його доводилося навіть з-під землі, викопуючи глибокі ями – *шахти*, стінки яких будь-якого моменту могли завалитися, поховавши під собою копачів.

Шахта неолітичної доби в Валькенбурзі

Шукали люди і те, чим можна замінити кремінь. У цих пошуках вони звернули увагу на дивні камінці, що від ударів не розколювалися, а плющилися, у вогні ж – розм'якшувалися, набуваючи цілком іншої форми і вигляду. Так відкрили **метали**. Першим металом, із яким «познайомилися» люди, було **золото**. Але його знаходили не так часто і тому цінували неабияк високо, та й виготовляли із золота переважно прикраси.

Мідь зустрічається у природі частіше, хоча й не у чистому вигляді, а у складі **руди**. З міді теж спочатку робили прикраси, але згодом зрозуміли, що цей метал цілком придатний і для виготовлення знарядь праці. І навіть зручніший за кремінь. Адже мідна сокира не ламалася, а лише гнулася, її лезо можна було гострити. З появою міді з'явилися і зовсім нові інструменти, які неможливо виготовити з каменя, – такі як **пилка** або **ножиці**. Близько **п'яти тисяч років до нашої ери** люди навчилися будувати великі **печі**, в яких мідь можна було не лише розігрівати, а й **плавити**. Розплавлений метал просто розливали у глиняні форми, і коли він охолоджувався – отримували вже готові вироби.

Мідь у природному вигляді

Щоправда, для деяких виробів м'який метал не підходив – тому, наприклад, наконечники стріл продовжували виробляти з кременя. Тож нову добу в історії людства називають не мідною, а **мідно-кам'яною добою**, або ж **енеолітом**.

2. Зміни у сільському господарстві. З появою мідних знарядь обробляти землю стало легше. Ще одним корисним відкриттям стало винайдення *плуга*, який зовні нагадує ту ж мотику, але значно більшу і, звісно, важчу. За допомогою плуга можна не просто розпушувати землю, а й робити в ній глибокі борозни – *орати*. Щоправда, для того аби тягнути плуга, людської сили вже не вистачало – доводилося запрягати у нього биків. І якщо раніше в полі працювали переваж-

но жінки з мотиками, то з важким плугом і биками поралися вже чоловіки.

Обробляти землю і вирощувати худобу одночасно було важко. Тож одні громади згодом стали переважно землеробськими, а інші – скотарськими. Хлібороби жили на одному місці та змінювали його лише тоді, коли навколишні поля виснажувалися. Тому будували постійні житла з глини чи каміння. Скотарі змушені були постійно пересуватися в пошуках свіжої трави для своїх черід. Тож жили зазвичай у наметах, які легко було збирати й розбирати.

Спочатку землеробські й скотарські громади мирно співіснували між собою, обмінюючи живу худобу, м'ясо тварин, шкіру чи вовну на зерно та городину. Але з часом між ними почали спалахувати і суперечки, адже іноді ті самі землі орачам були потрібні під поля для вирощування хліба, а їхнім сусідам – під пасовища.

3. Поява приватної власності. Зміни відбувалися не лише в господарстві, а й у родинних стосунках. Тепер саме дорослого чоловіка вважали головою сім'ї, волі якого мали беззаперечно підкорятися його дружина, діти й онуки, які мешкали з ним під одним дахом. Учені називають таку сім'ю *патріархальною* (це слово з грецької перекладається як «влада батька»).

Зусиль однієї сім'ї тепер цілком вистачало, щоб упоратися з оранкою або доглядом за великою чередою. Тож і пра-

цювати єдиною громадою вже не було потреби. Відтак голови сімей почали вимагати поділу її майна на окремі частки, якими вони могли б користуватися на власний розсуд. Якщо раніше існувала лише *громадська власність*, то тепер поруч із нею виникає власність *приватна*, яка належить не всій громаді, а тільки одному господарю.

Спочатку приватною власністю стали знаряддя праці й житла. Потім почали ділити між сім'ями худобу – пасти її й надалі могли спільно, але кожен знав, яка саме тварина належить йому. Згодом, щоб ніхто не зазіхав на чуже майно, почали використовувати особливі мітки – *клейма*. У землеробських громадах спочатку ділили тільки врожай. Пізніше кожній сім'ї почали виділяти окремі ділянки землі у користування. Але тривалий час земля все одно вважалася громадською власністю. Усій громаді належали також ліси, пасовища і водойми.

Поява приватної власності сприяла розвитку суспільства. Адже тепер добробут кожної сім'ї залежав від її власної вправності. Якщо працювали добре – то й врожай був вищим, і худоба давала більше шерсті, молока і м'яса, і запасів їжі вистачало не на один рік, якщо ні – нарікати можна було лише на самих себе.

Табличка з малюнком, що може бути «знаком власності», знайдена у Градешниці (сучасна Болгарія)

Проте з появою приватної власності з'явилася і майнова нерівність, адже в однієї родини всього було вдосталь, а інша ледь зводила кінці з кінцями. Щоб вижити, зубожілі члени громади могли, звісно, звернутися по допомогу до інших, але тепер збіжжя чи інше майно доводилося **позичати** – брати у борг, а потім повертати, часто – у більшому обсязі. Дехто взагалі був змушений іти у **найми** – тобто працювати за певну **винагороду** в заможнішого господаря. З'явилися причини для заздрощів, прагнення привласнити чуже майно, крадіжок і грабунків, які майже не траплялися у родовому суспільстві.

4. Патріархальне суспільство. З появою патріархальної сім'ї та приватної власності рід не зник, але вже не віді-

гравав вирішальну роль у спільному житті людей. Тепер громаду становили сусіди, самостійні господарі, які жили поруч, в одному селі, але не обов'язково були родичами. Таке об'єднання вчені називають *сусідською*, або ж *патріархальною громадою*.

Фігурка чоловіка, знайдена у Хаманджії (*Музей національної історії та археології в Констанці*)

Усі справи, які не стосувалися окремої сім'ї, сусіди вирі-

шували спільно. Громада розпоряджалася майном, що перебувало у загальній власності: лісами, пасовищами, водоймами. Якщо земля не була остаточно розподілена і перетворена на приватну власність, саме громада вирішувала, як розподіляти окремі ділянки між сім'ями, щоб кожна з них могла себе прогодувати. Якщо спалахувала пожежа або селищу загрожувала повінь, сусіди боролися з ними разом. І, звісно, спільними зусиллями громада захищалася від нападу ворогів.

Щоправда, коли ворогів було багато, впоратися з ними окремій громаді було не під силу. На допомогу приходили інші громади, що разом становили плем'я. Кілька племен, у свою чергу, утворювали між собою *союзи*, спочатку нетривкі, а згодом – міцніші, що часом охоплювали територію цілої країни. Союз племен був найвищою ланкою громадського устрою за часів патріархального суспільства. Іноді такі союзи називають первісними *народами*.

Старійшини племен радяться між собою. Малюнок з рельєфу на колоні Марка Аврелія у Римі

Зазвичай племена, що входили до такого союзу, і справді розмовляли однією мовою, мали схожі релігійні вірування й уявлення про світ, дотримувалися спільних правил поведінки. Керували життям племен та їхніх союзів старійшини найповажніших родів, які час від часу збиралися на спільну **раду**. Рішення ради старійшин були обов'язковими для всіх одноплеменників. Тих, хто відмовлявся їх виконувати, могли покарати смертю або ж вигнанням, що для людини тієї доби було гірше за смерть.

Зміни у громадському житті

1. Виникнення суспільної нерівності. Знать. З появою приватної власності та майнової нерівності змінилися і відносини всередині громади. До заможніших господарів, які мали більше худоби, збіжжя, речей, потрібних у побуті, й у суспільних справах дослухалися більше, адже в скрутному становищі саме до них змушені були звертатися по допомогу бідніші сусіди. Водночас старійшинам найповажніших родів, які керували життям громади, жерцям та чаклунам і майно було накопичувати легше. Часто вони просто привласнювали собі кращі землі та пасовиська, а будь-які суперечки завжди могли вирішувати на користь своїх родичів. Так із середовища колись рівних між собою селян почала виокремлюватися особлива верства – *знать*.

Виняткове становище знаті згодом пояснювали походженням від шанованих предків, особистими звичаями чи талантами. Часто її представники навіть за зовнішнім виглядом чи побутовими звичками намагалися відрізнитися від решти громади – використовували особливий посуд, вишуканіший одяг, надягали коштовні прикраси, замовити чи придбати які звичайні селяни не могли. Знаті вже не треба було займатися щоденною працею на пасовиську, в полі чи у майстерні, її головним заняттям стало керівництво, впорядкування життя громади.

Золоті прикраси енеолітичної доби у вигляді худоби –
символа багатства
(Археологічний музей Варни)

Знатність, як і майно, передавали у спадщину. Якщо раніше старійшинами ставали найдосвідченіші та найздібніші, то тепер – частіше діти чи онуки колишніх старійшин. Згодом це також навчилися пояснювати тим, що своїх нащадків знать із дитинства навчає складного ремесла управління, тоді як звичайний селянин без такого виховання керувати громадським життям не здатен.

Виникнення майнової та суспільної нерівності викликало спротив більшості громади. Щоб заспокоїти невдоволених, знать змушена була ділитися частиною накопичених багатств, роздавати подарунки, влаштовувати для одноплемінників бенкети, іноді навіть знищувати надмірні, на думку сусідів, запаси – племена, які мешкали на березі Тихого океану, називали такі «свята вимушеної щедрості» *потлачем*. Проте громадські частування чи роздача подарунків насправді лише підкреслювали особливе становище знаті та залежність від неї менш заможних селян.

Потlach. Фото початку ХХ ст.

2. Війни і вожді. Сварки і бійки між людьми траплялися завжди. Проте лише з появою майнової нерівності та накопиченням багатств люди почали битися для того, щоб захопити чуже майно. Люди, які раніше бралися за зброю для полювання на тварин, тепер почали використовувати її один проти одного. Виникали й сутички між громадами, що часом перетворювалися на справжні *війни*. Сильніші племена могли просто відняти худобу, збіжжя чи коштовності у слабших, привласнити їхні поля чи пасовиська або змусити платити *данину* – тією ж худобою, збіжжям чи коштовностями. Для нападу на сусідів чи – навпаки – захисту від таких на-

падів одноплемінники змушені були гуртуватися й обирати собі військового керівника – *вождя*. Під час війни під його проводом воювали усі одноплемінники, а щоб ворог не міг напасти зненацька, вождь зазвичай створював невеличкий, але постійний озброєний загін із найкращих вояків – *дружину*. Для *дружинників* війна була головним заняттям, на власне господарство в них просто не вистачало часу, а згодом вони й самі починали вважати працю селянина не гідною «справжнього вояка».

Вождь зулусів і його військовий загін. Фото кінця XIX ст.

Поступово вождь перетворювався на постійного провідника племені. Більша частина військової здобичі перепадала вождеві та його дружинникам. Вони ставали заможнішими за своїх одноплемінників, поповнюючи лави знаті. А озброєній знаті вже легше було нав'язувати свою волю решті

громади.

Жезл вождя або жерця, знайдений в долині Нагал Міш-мара (*Музей Ізраїлю*)

3. Поява рабства. Під час воєн переможці захоплювали не лише майно переможених, а й часто брали у полон їх самих. У найдавніші часи полонених вбивали – адже навіть позбавлений зброї ворог міг бути небезпечним; до того ж, його доводилося ще й годувати. Згодом бранців почали утримувати – як заручників або ж заради викупу. В очікуванні викупу такі полонені змушені були самі собі здобувати їжу. Врешті-решт стало зрозумілим, що бранець може працювати не лише для себе, а й для тих, хто його захопив. Бо навіть за тодішнього рівня розвитку господарства будь-яка людина виробляла вже більше, ніж було необхідно для її особистого виживання.

Полонених почали перетворювати на *рабів*, або ж *невільників*. Вважалося, що й сам раб, і усі продукти його праці були власністю його господаря. Невільник мав виконувати усі накази і навіть забаганки господаря, який в разі непослуху міг його покарати. Рабу доручали важчі та брудніші роботи, проте в усьому іншому його становище нагадувало становище молодших родичів, які теж мали підкорятися волі батька без жодних заперечень. Зрозуміло, що мати рабів могли лише вожді та представники знаті. Однак невільників у них теж було небагато – хоча б тому, що більшу кількість рабів важко було утримувати в покорі.

Бранець-раб. Фігурка, знайдена в Мерое (*Музей Волтерса*)

Рабами ставали не лише полонені. Іноді до неволі потрапляли незаможні сусіди, які не мали можливості вчасно повернути борги. Згодом рабів почали купувати або вимінювати. Рабами зазвичай ставали і діти невольників. Проте загалом рабів у патріархальному суспільстві було мало, і сам стан неволі вважали швидше винятком, нещасливим випадком.

4. Від віри до релігії. З ускладненням суспільного життя змінювалися й уявлення людей про навколишній світ. Первісна віра у духів і шанування ідолів перетворювалася на *релігію* – впорядковану систему поглядів на світобудову і життя людей як наслідок дії надприродних сил. Втіленням цих надприродних сил тогочасні люди вважали духів. Їх зазвичай уявляли як незвичайних істот, схожих водночас на тварин або ж на людей.

Згодом із середовища духів почали виокремлювати могутніших, тих, хто, на людське переконання, найбільше впливав на їхнє життя, – *богів*. Були боги сонця і місяця, вітру й дощу, землі та морів, життя і смерті, полювання, землеробства тощо. Люди були впевнені, що саме боги впорядковували світ і керували ним – майже так, як вожді та старійшини керували життям племені. Хіба що богів найчастіше вважали безсмертними.

Світ богів і світ людей. Зображення на камені, знайденому на острові Готланд (*Швеція*)

Разом із вірою в богів виникли і *міфи* – перекази про створення світу і людей, відносини між богами та інші розповіді, які пояснювали причини явищ, з якими щоденно або час від часу стикалися люди. Нашим сучасникам стародавні міфи нагадують казки (а деякі з них згодом і насправді стали казками), проте тогочасні люди сприймали міфи як правдиві розповіді про те, що відбувалося в реальності. Та й не були міфи лише збіркою вигадок. Поруч із фантастичними і неймовірними розповідями вони зберігали згадки про справжні події первісної історії і важливий для прийдешніх поколінь досвід, міфи навчали і виховували, заміняючи у патріархальному суспільстві науку й освіту. Перекази було легше запам'ятати, якщо їх переповідали особливою ритмічною мовою – *віршами*, або ж наспівували як пісні.

Вшануванням богів, виконанням релігійних обрядів, збереженням міфів, складанням віршів і пісень зазвичай опікувалися жерці. Разом із вождями, дружинниками і знаттю вони становили керівну верхівку патріархального суспільства. Подекуди це навіть були ті самі люди, адже стати жерцем було легше синові жерця, або ж людині, яка не працювала щоденно на землі. Водночас, у багатьох релігійних відправах – *ритуалах* брали участь усі члени громади, племені чи навіть союзу племен.

Стоунхендж (*сучасний вигляд*)

Про це нагадують величні споруди з кам'яних брил – **мегаліти**, що збереглися у різних країнах сучасної Європи. Найвідомішою з них вважають **Стоунхендж** у Великій Британії. Вчені й досі сперечаються, для чого він був збудований – для вшанування богів чи спостереження за сонцем і зірками. Проте зрозуміло одне: звести його можна було лише спільними зусиллями багатьох людей. Об'єднуючись для досягнення загальної мети, вшановуючи тих самих богів, зберігаючи спільну пам'ять, люди відчували себе єдиною спільнотою. І це допомагало їм виживати навіть за несприятливих умов тогочасного світу.

Світ племен і перші міста

1. Вінчанці й трипільці. Близько століття тому біля села **Вінча** на березі річки **Дунай** учені знайшли залишки селища мідно-кам'яної доби. Вони були вражені тим, якими вправними були тогочасні люди і як розумно було влаштоване їхнє життя. Згодом історики з'ясували, що племена, які за **п'ять тисяч років до нашої ери** заселили майже всю долину Дунаю та сусідні краї, були не тутешніми, а перебралися сюди із Західної Азії, де землеробство і скотарство винесли раніше. Як ці люди називали самі себе, ми не знаємо. Вчені іменують їх за місцем перших знахідок – **вінчанцями**. Споріднені з вінчанцями племена, що того самого часу розселилися між **Карпатами** і **Дніпром**, історики зазвичай називають **трипільцями** – за знахідками біля села **Трипілля** на Київщині.

Вінчанський будинок (*сучасна реконструкція*)

Культури трипільців і вінчанців відрізнялися між собою. Проте головним заняттям і тих, й інших було землеробство – вирощування пшениці, ячменю, **проса**. Розводили також корів, овець, кіз, свиней. Особливого розвитку набуло гончарство – трипільську культуру навіть називають **культурою мальованої кераміки**. Від вінчанців залишилася безліч глиняних та кістяних фігурок, завдяки яким ми можемо здогадатися, яких релігійних вірувань вони дотримувалися.

Найповажнішою була богиня-мати, від якої, на переконання тогочасних людей, залежала родючість землі, а відтак – і життя усього племені.

Трипільський керамічний посуд (*Київський археологічний музей*)

Вінчанці й трипільці жили у селах, що нараховували від десятка до кількох сотень хат. Стіни будинків зводили із лози й обмазували глиною, дах робили із *соломи* чи *очерету*. Деякі будинки мали два поверхи і кілька кімнат, а у вінчан-

ців була ще й внутрішня зала з вогнищем, дах над якою спирався на стовпи. Житла стояли рядами або колами навколо великого майдану, що його використовували як загін для худоби або місце для святилищ – вчені досі сперечаються щодо його призначення. Не дійшли згоди історики і щодо того, чому трипільці та вінчанці кожні п'ятдесят років спалювали свої житла і переносили села на нові місця. Що відомо напевне – воювати племена землеробів не любили, віддаючи перевагу перемовинам і мирній торгівлі. І не лише суходільній – адже вміли робити великі човни і навіть навчилися використовувати *вітрила*.

Культури Північного Причорномор'я кінця IV тис. до н. е.

2. Перші індоєвропейці. У степах на схід від Дніпра од-

ночасно з трипільцями мешкали племена скотарів. Вони не мали великих поселень, адже здебільшого пересувалися разом із худобою у пошуках кращих пасовиськ. Навіть посуд у скотарів мав загострене дно – так його зручніше було закопувати в землю та викопувати під час переселень. Мешканці степів приручили коня і першими навчилися використовувати його для їзди та перевезення вантажів. Згодом це дозволило їм остаточно перейти до **кочового** способу життя.

Не дивно, що досліджувати культуру скотарів ученим доводиться насамперед за їхніми похованнями – неглибокими ямами, над якими залишалися спочатку невеликі насипи землі, а згодом – штучні пагорби, так звані **кургани**. Ховаючи померлих, степовики клали до могил речі, які, на переконання родичів, могли їм знадобитися у потойбічному світі: серед них були і прикраси, і зброя, і знаряддя праці. Саме завдяки цьому звичаю вчені дізналися не лише про те, що перші кочовики були кремезними людьми високого зросту, а й безліч подробиць їхнього щоденного життя.

Курган біля селища Богуслав (сучасний вигляд)

Кістяні прикраси, знайдені в похованні Ямної культури
(Київський археологічний музей)

Більшість істориків упевнена, що нащадками скотарів, які мешкали за мідно-кам'яної доби у причорноморських степах, є усі **індоєвропейські народи**: від сучасних порту-

гальців та ірландців до таджиків та індійців. Рухливим, войовничо налаштованим племенам швидко стало затісно на їхній батьківщині, тож вони почали шукати нових місць для життя. Поступово індоєвропейці (так називають їх учені, а як вони звали себе самі – наразі невідомо) розселилися на величезній території: від **Атлантичного океану** – до витоків річки **Єнісей**. Населення, що зустрічалося на їхньому шляху, змушене було залишати обжиті землі або ж змішуватися з прибульцями. Переселенці засвоювали досягнення, звичаї та спосіб життя місцевих мешканців, а ті, у свою чергу, опановували мову й культуру індоєвропейців, змінюючи і пристосовуючи її до нових умов. Колись єдина спільнота почала розпадатися, утворюючи нові племена – майбутніх германців, слов'ян, греків, хеттів, аріїв тощо.

3. Бронза замість міді. Швидкому розселенню індоєвропейських племен сприяло й те, що вони мали зброю не з міді чи кременя, а з **бронзи**. Так називають сплав міді з іншими металами – **оловом**, сурмою чи свинцем. Бронзу винайшли у **IV тисячолітті до нашої ери** племена, що жили біля **Кавказьких гір**. Нова речовина була міцнішою і твердішою за мідь, і плавити її було легше. З бронзи робили не лише зброю, а й знаряддя праці – зокрема, леза для плугів і серпів. Згодом навчилися виготовляти бронзовий посуд і мистецькі вироби.

Лезо бронзового кинджалу, знайдене на острові Кіпр
(Метрополітен-музей)

Корисний винахід кавказців охоче запозичили сусіди – не лише індоєвропейці, а й **хуррити** та **семіти**. Семіти, так само як і перші індоєвропейці, були скотарями. Спочатку вони жили у Північній Африці, але в пошуках пасовиськ переселилися до **Аравійського півострова** та земель «Родючого півмісяця», де чимало з них перейшли до землеробства. Південні семітські племена першими приручили *верблюда*, а на півночі вантажі перевозили переважно *віслиюки*.

Вершник на верблюді. Кам'яний рельєф (Музей Волтерса)

Виробництво бронзової зброї вимагало щоразу більше руди – і тепер не лише мідної. Проте олово в природі зустрічалося рідше. Шукати його доводилося часом у віддалених краях, виплавляти з нього зливки і доправляти до місця, де виготовляли бронзу. Той, хто мав доступ до покладів або ж устиг накопичити запаси металу, викликав заздрощі у сусідів, які намагалися ці запаси у нього відняти. Війни ставали запеклішими. Щоб вберегтися від нападів ворогів, села почали обносити земляними валами і навіть мурами. Найкраще захищені поселення перетворювалися на **племенні центри**, в яких зазвичай мешкали вожді і збиралися на наради представники племенної знаті.

4. Поява міст. Утвердження племенного ладу не було єдиним шляхом розвитку людства. На Близькому Сході вже за кам'яної доби виникли перші **міста**. Найдавнішим із них вважають **Єрихон**, що був розташований недалеко від **Мертвого моря**. Перше поселення на його місці виникло одразу після виникнення землеробства. Мешканці Єрихона вирощували ячмінь і пшеницю. Врожаї були високими, і жили вони заможні. Хліб вимінювали у сусідніх племен на м'ясо, сир, вовну, вироби ремісників, та ще й залишали собі чималі запаси. Врешті єрихонці перебудували своє поселен-

ня. Житла в ньому – як і в багатьох сучасних містах – тепер тулилися одне до одного вздовж вулиць, дощову воду для всіх мешканців збирали у спеціальні сховища, а для захисту поселення звели потужний мур із вежею. Для будівництва мешканці міста використовували не випалену *цеглу* – за формою вона була не схожа на теперішню, а більше нагадувала хлібець із глини.

Руїни стародавнього Єрихона (*сучасний вигляд*)

Ще одне прадавнє місто – **Чатал-Гююк**. Воно було не схожим на Єрихон. Адже тут взагалі не було вулиць, і зовнішні стіни одного будинку водночас слугували стінами сусідських осель. Самі будинки не мали дверей. Потрапляли до приміщень згори, через отвори в дахах. Для цього у мешканців Чатал-Гююка були драбини. Якщо місту загрожували вороги, драбини просто прибирали, і поселення перетворювалося на потужну фортецю. Містяни вшановували

богиню-матір і бога, втіленням якого був бик. Учені й досі сперечаються, яким чином мешканці Чатал-Гююка вели громадські справи, адже немає жодних свідчень про існування в місті – принаймні за часів його розквіту – знаті чи вождів.

Фігурка жіночого божества з Чатал-Гююка (*Музей ана-
толійських цивілізацій*)

Від чого загинули перші міста – невідомо. Деякі вчені пояснюють їхнє зникнення зміною природних умов. Інші впевнені, що їх зруйнували сусідні племена, що із заздрістю заглядалися на багатства, накопичені заможними містянами. Можливо, нападників-сусідів підтримали й бідніші мешканці самих міст. Якщо все сталося саме так, то й потужні мури були безсилими. До наших днів збереглася легенда про руйнування Єрихона. Згідно з нею, міські мури просто впали, щойно загарбники заграли у сурми. І досі про *«єрихонські сурми»* згадують тоді, коли треба пояснити, яким неприємно гучним буває звук. Проте легенда насправді нічого не каже про гучність сурм. А вчені з'ясували: швидше за все, мури Єрихона зруйнували зсередини. Це може свідчити, що в місті у нападників були спільники – можливо, невдоволені ладом, який панував у місті. Хоч би там що, але міське життя і справді здавалося занадто складним, щоб впорядкувати його, спираючись лише на звичаї та добру волю мешканців. Тож із часом виникла особлива організація, яка примушувала містян дотримуватися певного порядку, – **держава**.

Розділ II

Найдавніші держави

Міста-держави шумерів

1. Країна між двома річками. Перші в світі держави виникли у **Месопотамії** (це – територія сучасного Іраку). У перекладі з давньогрецької ця назва означає «*країна між річками*». І справді: через усю Месопотамію – з півночі на південь – течуть дві великі річки: **Тигр і Євфрат**, що разом впадають до Перської затоки. Влітку тут спекотно, часто бувають посухи. А коли трапляються зливи – річки виходять із берегів і затоплюють усе навколо. Згодом, щоправда, вода спадає, залишаючи після себе багато глини й мулу. Саме тому земля у Месопотамії надзвичайно родюча, а врожай можна збирати двічі на рік. Але для того, щоб його виростити, людям потрібно було надзвичайно багато працювати: не лише ретельно обробляти землю, а й копати **колодязі**, висушувати болота, будувати **канали і дамби**, які затримували б воду на випадок посухи.

Месопотамія і сусідні країни

Пальми на березі Євфрату

Мешканці Месопотамії вирощували просо, ячмінь, пшеницю, *квасоллю*, *горох*, *цибулю*, *огірки*. **Фінікову пальму** називали не інакше як «*деревом життя*». Бо не лише вживали в їжу її плоди – фініки, а й використовували у господарстві листя, деревину і навіть фінікові кісточки. З ягід **винограду** робили хмільний напій – **вино**. Оралі землю за допомогою плуга, до якого впрягали биків. Тримали також віслюків, овець та свиней.

У Месопотамії майже немає будівельного каменю й лісів. Тому спочатку місцеві мешканці навчилися зводити житла з очерету – щось на зразок українських мазанок, а згодом

з'явилися будівлі з цегли. І хоча цеглини були невипаленими, їх просто висушували на сонці, вправні будівничі зводили з них і багатоповерхові споруди, і потужні міські мури, і величні святилища.

Череда. Відбиток циліндричної печатки (*Лувр*)

Месопотамський будинок з тростини. Кам'яний рельєф (Британський музей)

З обпаленої глини виготовляли посуд, серпи для збирання врожаю і навіть *цвяхи*. Звісно, були і металеві знаряддя – головним чином, із міді. Зі срібла й золота виготовляли чудові прикраси. Щоправда, в самій Месопотамії родовищ металів немає. Їх завозили з інших країв – і це сприяло розвитку торгівлі.

2. Шумери. Північ Месопотамії населяли семітські та

хурритські племена, а на півдні жили переважно **шумери**. Це були люди невисокого зросту, з великими очима і довгими горбатими носами. Чоловіки не мали вусів і голили голови. Одягом – і чоловікам, і жінкам – слугували спідниці з тканини або листя. Шумери були видатними винахідниками. Та охоче запозичували корисні винаходи в інших народів – такі як **колесо** (раніше його вважали саме шумерською знахідкою, але тепер учені це спростовують). Колесо використовували для перевезення вантажів і виготовлення зручного посуду.

Зображення візка на колесах. Рельєф з Ура (Іракський музей)

Саме шумери почали зводити перші в Месопотамії міста. Зазвичай їх будували на пагорбах, щоб можна було рятува-

тися під час повені, й оточували мурами. Кожному місту підпорядковувалася своя сільська округа, мешканці якої в разі ворожої навали чи стихійного лиха знаходили у місті порятунк. Найвідомішими шумерськими містами були **Кіш**, **Ур**, **Урук** і **Лагаш**.

Урук у III–II тис. до н. е.

Шумери вважали, що у кожного міста є свій бог, його «небесний захисник». Святилище цього бога – його *храм* – зазвичай був розташований у центрі міста. Шумерські храми мали вигляд багатоярусної вежі, яка нагадувала сходи до неба. Вважали, що цими сходами жерці піднімалися до богів. Проте жерці не лише молилися і приносили жертви, а й впорядковували міське життя. У храмах зазвичай зберігали зерно, необхідне для сівби, запаси харчів, які ставали в нагоді під час голоду, коштовності та інші цінності. У храмовому господарстві працювали селяни і ремісники, а також захоплені під час воєн раби.

Храм бога Наннара в Урі (*сучасний вигляд*)

3. Перші царі. Не дивно, що верховний жрець часто був і керівником міста. В інших шумерських містах керували військові вожді – за допомогою ради старійшин. Втім, влада

верховного жерця чи вождя швидко ставала одноосібною, і він перетворювався на справжнього *володаря* міста – *царя*. Шумери називали царів словом, яке українською можна перекласти як «*велика людина*».

Самі царі стверджували, що отримали владу від богів, які обирають для такої важливої справи найбільш гідних. Щоправда, кожного разу «обирати найкращого» богам не доводилося. Бо царську владу зазвичай передавали у спадок – найчастіше від батька до сина. Послідовність володарів, які належать до одного роду, називають *династією*.

Цар. Алебастрова статуетка (*Метрополітен-музей*)

Процесія. Деталь штандарту з Ура (*Британський музей*)

Легенда розповідає, що царем міста Кіш боги обрали звичайного пастуха на ім'я **Етана**. Він був вправним царем. Але не мав дітей. Врешті-решт Етана змушений був залишити рідне місто і вирушити на пошуки «трави народження», яка допомогла б йому продовжити свій рід. У цьому йому взявся посприяти орел, якого Етана визволив з гірської ущелини. Птах підняв царя на височінь, звідки було видно всю землю. Етана злякався і впав додолу. Зглянулися боги над кішським володарем, народився в нього син, і правили його нащадки містом упродовж багатьох сторіч.

Цар Урука **Енмеркар** (знаний також під іменем **Німрод**) дістав владу над містом у спадок, адже володарем був уже його батько. Енмеркара вважали видатним будівничим – він прикрасив Урук численними палацами та храмами. Заради цього він звідусіль звозив дорогоцінне каміння і коштовну

деревину – навіть із казкової країни **Аратта**, в похід проти якої він відрядив урукських вояків. Та легенди стверджують, що перемогою над Араттою Енмеркар не вдовольнився і вирішив побудувати в сусідньому місті **Ерідү** вежу до самого неба. Обурилися боги та посварили будівельників між собою. Вежа залишилася недобудованою, а Енмеркар – присоромленим за свою пихатість.

Енмеркар. Алебастрова статуетка (*Іракський музей*)

Нащадком Енмеркара був ще один цар Урука – **Гільгамеш**. Надзвичайно сильна людина, але водночас – неабиякий бешкетник. Щоб якось його вгамувати, міські старійшини попросили богів знайти царю гідного супротивника. Боги прислухалися і створили героя **Енкіду**. Але юнаки, замість того щоб боротися один проти одного, побраталися. І разом здійснили безліч подвигів. Обурилися боги і наслали на Ен-

кїду хворобу, від якої той помер. Зажурився Гїльгамеш, зрозумівши, що смерть чекає і на нього. І вирішив здобути квітку безсмертя. Довго він блукав світом, і врешті-решт знайшов її – на дні моря. Проте коли втомлений заснув на березі, зїла квітку змія. Повернувся Гїльгамеш до Урука ні з чим. Але більше не бешкетував. Навпаки, збудував навколо Урука міцні мури, які захистили його рідне місто від ворогів. І саме так залишився безсмертним – у пам'яті нащадків.

Гільгамеш з левом. Рельєф з палацу у Дур-Шаррукіні
(Лувер)

4. Поява міст-держав. Якою б «великою людиною» не був цар, сам керувати містом він не міг. Потрібні були особливі люди, які організовували б громадське життя і наглядали за тим, чи точно виконується воля царя, – **чиновники**. Для впорядкування суспільного життя добровільного дотримання звичаїв було вже недостатньо: необхідні були примусово встановлені правила, тобто **закони**, а також ті, хто стежив би за дотриманням законів, – **судді**. Потрібні були ще й ті, хто міг би примусити мешканців міста й округи коритися царській волі та законам і приборкати непокірних, – **стражники**. Необхідно було **військо**, яке захищало б місто від ворогів. Звісно, усіх цих людей – що вже казати про самого царя і його родину – треба було годувати і забезпечувати усім необхідним. Тому виникла потреба у **скарбниці**, для поповнення якої з мешканців міста і округи стягували особливі збори – **податки**. До того ж, селян і ремісників безпосередньо залучали до певних робіт – вони виконували громадські **повинності**.

Стела царя міста Лагаш Ур-Нанше (*Лувр*)

Так поступово складалася особлива організація, завданням якої було підтримання чинного суспільного ладу, що називається **державою**. Суспільства, що досягли рівня розвитку, за якого виникає держава, іменують **цивілізаціями** (від латинського слова, що, власне, й означає державу). Державою часто називають також простір чи **територію**, на яку поширюється її діяльність. У Шумері вона зазвичай охоплювала окреме місто з підпорядкованою йому сільською окру-

гою. Саме тому шумерські держави йменують *містами-державами*.

Внутрішнє життя держави може бути організоване по-різному. Якщо влада належить одній людині – державу іменують *монархією*, самого володаря – *монархом*, а інших її мешканців – *підданими*.

Про що розповідають глиняні таблички

1. Виникнення писемності. Навіть великим господарством важко керувати, покладаючись лише на власну пам'ять. Треба знати не лише скільки і чого зараз є у господарстві, а й скільки було і куди поділося, та на що можна розраховувати в майбутньому. Керувати державою – ще складніше. Жодна людина не зможе вивчити закони так, щоб потім відтворити їх дослівно. Якщо розпорядження керівників просто переказувати, легко спотворити їхній зміст. Шумери винайшли спосіб, як зберігати і точно передавати *інформацію*, при цьому не вимовляючи ані слова, – вони створили *писемність*.

Легенда розповідає, що винахідником писемності був цар Енмеркар. Він нібито кілька разів надсилав гінця до далекої Аратти, вимагаючи дослівно переповідати свої вимоги її мешканцям. А коли зрозумів, що посланець просто не може запам'ятати усе сказане, цар вирішив записати свої слова. Як саме це зробив Енмеркар, ми, звісно, можемо лише здогадуватися. Швидше за все – шумери спочатку просто малювали те, про що хотіли сказати. Щоб написати «людина» – малювали людину, «риба» – рибу, «зерно» – колосок. Так само позначали і дії: зображення плуга означало «орати», ніг – «ходити». Таке письмо називають *малюнковим*. Щоб його

зрозуміти, не потрібно навіть знати мови, якою розмовляє той, хто пише.

Таблички з Кіша – найдавніший зразок шумерського письма (*Музей Ашмола*)

саг 'голова'			
гін 'йти'			
шу 'рука'			
ше 'ячмінь'			
нінда 'хліб'			
а 'вода'			
уд 'день'			
мушен 'птах'			

Розвиток знаків шумерського письма

Але речей і дій у житті трапляється значно більше. Якщо кожному з них позначати окремим малюнком, знаків доведеться вигадувати десятки чи сотні тисяч. До того ж, не все можна намалювати так, щоб інші зрозуміли малюнок без пояснень. А користь написаного – саме в тому, щоб його легко було збагнути. Через це поступово шумери почали знаками передавати не предмети чи дії, а слова, якими вони називаються, а згодом – окремі склади. Це дозволило скоротити загальну кількість знаків і зробити письмо зрозумілішим для тих, хто розмовляв однією мовою.

Писали шумери загостреною тростинкою – *стилем* – на *глиняних табличках*. Оскільки глина в Месопотамії є всюди, її просто набирали в жменю, змочували водою і розкочували, як млинець. Зазвичай таблички легко вміщувалися у долоні, тож у письмовому столі потреби не було. Іноді таблички вкладали у *конверти* – також глиняні, на яких ставили *печатки*, щоб вберегтися від підробок.

Писар із стилем та табличкою. Рельєф з Кальху (*Британський музей*)

Складні малюнки на глині відтворити важко. Тому шумери змушені були спрощувати знаки, і врешті вони почали нагадувати набір рисочок або клиночків. Саме тому шумерську писемність часто йменують **клинописом**. Спочатку зна-

ки розміщували один під одним – писали стовпчиком згори донизу. Але згодом дійшли висновку, що зручніше писати у рядок, зліва направо.

2. Боги шумерів. Шумери швидко зрозуміли, що записувати можна не лише розпорядження царів, закони чи господарські розрахунки. А й давні легенди і перекази, вірші та пісні. Завдяки глиняним табличкам, що збереглися навіть у вогні пожеж, ми знаємо, як жили мешканці давньої Месопотамії, чим займалися, як виховували дітей, у яких богів вірили.

Незважаючи на те, що в кожного шумерського міста був свій власний «небесний захисник», існували боги, яким вклонялися мешканці цілої країни. Так, бога неба усі шумери звали **Ану**, бога землі й повітря – **Енліль**, бога води – **Енкі**. Енліля також вважали богом долі, за велінням якого на землі наставав день. За легендами, саме Енліль створив їстівні рослини, дав людям мотику і плуг, звів міста. Енкі шанували як бога мудрості.

Шумерські боги. Відбиток циліндричної печатки (*Британський музей*)

Головним небесним світилом шумери вважали місяць. Бог місяця мав ім'я **Наннар**. Його син **Уту** був богом сонця. А донька **Інанна** – богинею вечірньої зорі, а також – кохання, родючості, мисливства і війни. Її часто зображували у вигляді жінки-воєнки у колісниці, в яку запрягали левів. Був у мисливства і війни ще й бог **Нінурта**. Щоправда, якщо уважніше придивитися до міфів про нього, то можна припустити, що цим іменем шумери називали «обожненого» ними царя Енмеркара-Німрода. Шумери взагалі вірили, що могутні й безсмертні боги насправді неабияк схожі на людей і поводять себе так, як земні володарі. Їдять і п'ють, заздять одне одному, сваряться і воюють між собою. Від простих людей вимагають лише безумовної покори і постійних пожертв.

А тих, хто не виконує божих настанов чи навіть забаганок, жорстоко карають.

Човен, навантажений худобою та майном. Відбиток циліндричної печатки (*Британський музей*)

Будь-які природні явища і стихійні лиха шумери вважали проявом волі богів: їхньої милості або навпаки – невдоволення. Одного разу, стверджує шумерська легенда, боги, роздратовані зневагою до них, вирішили взагалі знищити людство і наслали на землю **Всесвітній потоп**. Але Енкі вирішив урятувати одного чоловіка на ім'я **Зіусудра** (або ж **Утнапіштім**), який слухався богів і вів праведне життя. За порадою Енкі той збудував величезний човен, або ж *корабель*, у який сів разом із родиною, худобою і дикими тваринами, щойно вода вкрила землю. Шість днів тривала буря. На сьомий вгамувалася. Ворон допоміг Зіусудрі знайти верхівку

гори, що височіла над водою. Вийшов той на берег і приніс жертву богам. Пробачили боги людей, зупинили потоп, і нащадки Зіусудри розселилися по всій землі.

3. Шумерська наука. Шумерські жерці записували не лише легенди та перекази, вони зберігали пам'ять про усі помітні події, якими був відзначений кожен рік у житті їхнього міста. Згодом такі записи перетворилися на *літописи*. Щоб вгадати волю богів, жерці уважно спостерігали за явищами природи. Вони навчилися передбачати рух сонця, місяця і планет, дали імена сузір'ям, склали перший *календар*, запровадивши поділ року на 12 місяців і семиденні тижні. Тому шумерів вважають засновниками *астрономії*, а також *астрології* – тобто мистецтва передбачати долю за розташуванням зірок.

Шумерська карта зоряного неба (*Британський музей*)

Не меншими були здобутки мешканців Месопотамії у **математиці**. Найперше – вони винайшли **цифри**. Лічили, щоправда, не лише десятками, як ми, а й дюжинами, і шістдесятками. Саме за шумерською звичкою годину і зараз ділять на 60 хвилин, хвилину – на 60 секунд, а коло – на 360 (шість разів по 60) градусів.

Шумери були першим народом, який навчився не лише

додавати й віднімати, а й множити і ділити, та склав **таблицю множення**. Вони також вміли добувати **квадратний корінь**, вираховувати площу прямокутника і трикутника, об'єм куба та призми.

4. «Будинки табличок». З'явилися в Шумері й перші **школи**. Їх називали «**будинками табличок**». Саме тут хлопчиків із заможних сімей вчили читати і писати. Вчителів називали «*уповноваженими*», а «*уповноважений із палицею*» слідкував, щоб учні були уважними, вправно виконували настанови вчителя і не базікали з сусідами під час уроку. До школи треба було приходити зранку, заняття тривали ледь не весь день. Спочатку учні розповідали домашнє завдання, потім виготовляли нові таблички і писали **диктант**, далі – читали написане вголос і отримували завдання на наступний день.

Кімната для занять («шкільний клас»), знайдена в Марі.
Фото XX ст.

Табличка з виконаним учнівським завданням (*Британський музей*)

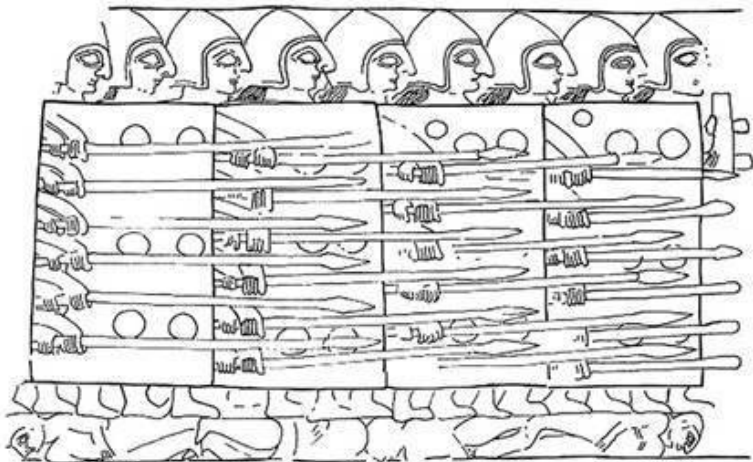
У школі навчали не лише читання і *граматики*. До нашого часу збереглася безліч табличок із завданнями з *ботаніки*, *зоології*, *географії* та математики. Крім того, учні вивчали вірші та *поєми* (тобто великі віршовані твори) про богів і героїв. Той, хто закінчував школу з відзнакою, міг

стати чиновником або жерцем. Саме тому батьки намагалися дати своїм дітям найкращу освіту.

Війни між містами та об'єднання Месопотамії

1. Війни між шумерськими містами. Згодом міста виникли не лише в Шумері, а й на півночі Месопотамії, населеної племенами семітів. Мешканці семітських міст багато чому навчилися в сусідів, зокрема – запозичили в них клинопис. Вони вшановували тих самих богів, що й шумери, що правда, називали їх інакше, адже й розмовляли іншою мовою.

Між месопотамськими державами часто спалахували війни, під час яких царі намагалися захопити у сусідів землю, рабів та інші багатства. Успішною війну вважали, якщо переможене місто визнавало над собою владу переможця і погоджувалося сплачувати данину. Однак зазвичай тривало це недовго, мешканці підкорених міст повставали і відновлювали самостійність. А іноді загарбники і завойовані мінялися місцями. Проте після кожної війни залишалися сотні й тисячі загиблих, сплюндровані поля, занедбані канали і дамби.

Шумерські вояки. Малюнок зі «стели коршунів» з Лагаша
(Лувр)

З часом найсильнішим серед шумерських міст став Лагаш. Грабіжницькі війни розпалили жадібність місцевої знаті. Вона не соромилася визискувати не лише сусідів, а й мешканців своєї власної держави. З підданих збирали безліч податків – платити доводилося навіть за поховання. Доведені до відчаю містяни зрештою повстали і позбавили влади свого царя. Замість нього на чолі Лагаша став один із царських родичів на ім'я **Уруїнімгіна**.

Настанови Уруїнімгіни, записані для загального ознайомлення (*Лувр*)

Новий володар уславився тим, що започаткував чи не перші відомі нам *реформи* – тобто спроби облаштувати громадське життя на нових засадах. Скажімо, цар наказав, щоб судді не просто карали винних, а спочатку доводили їхню провину. Уруїнімгіна зменшив податки, повернув храмам майно, відібране попередніми володарями, дозволив боржникам не платити за грабіжницькими позичками і звільнив тих, хто потрапив у рабство за борги. Сам *реформатор* дуже пишався тим, що колишніх невільників «повернув до матерів». Шумерською цей вислів звучить як «амагі». Сучасними мовами його зазвичай перекладають як «свобода» – відтак Уруїнімгіну вважають першим, хто вжив це слово в історії людства.

Клинописне написання слова «амагі»

Щоправда, боротися зі зловживаннями новий володар наказав тим самим чиновникам, які їх припустилися. Не дивно, що ті не поспішали виконувати царські розпорядження. До того ж, Уруїнімгіна розпочав війну проти сусіднього мі-

ста **Умма**, але зазнав нищівної поразки. Вороги захопили Лагаш, розграбували та спалили його храми. Одну за одною цар Умми приєднав до своїх володінь й інші шумерські держави. Він навіть проголосив себе верховним жерцем усіх їхніх богів. Але здобута таким чином «небесна підтримка» не допомогла цареві у війні з володарем північного месопотамського міста Кіш, Саргоном Великим.

2. Держава Саргона Великого та його нащадків. За походженням Саргон був не шумером, а семітом. І не належав до царського роду. Його мати була жрицею, яким взагалі забороняли мати дітей. Тому вона народила сина таємно, поклала його до кошика і пустила за водою. Малюка врятував водонос, який виростив його і віддав у науку до царського садівника. Хлопець був здібним, бо дослужився до високої *посади* виночерпія, а коли цар Кіша загинув у війні з ворогами, сам проголосив себе володарем.

Саргон Аккадський. Маска з кованої бронзи (*Іракський музей*)

Саргон створив **постійне військо** з п'яти тисяч вояків, і з його допомогою одне за одним почав захоплювати сусідні міста, знесилені війнами між собою. За кілька років він загарбав усю Північну Месопотамію, приєднав Шумер і, як розповідав сам, «обмив свою зброю» у водах Перської затоки. Захоплених у полон царів Саргон приніс у жертву богам, а замість них поставив на чолі міст своїх **намісників**. Себе Саргон проголосив «царем чотирьох сторін світу». Йому були підпорядковані усі храми Месопотамії, жерці отримували від царя великі пожертви й у відповідь славили володаря та його «небесну захисницю» – богиню Інанну, яку одноплемінники Саргона йменували **Іштар**. Сам цар жив у збудованому ним місті **Аккад** – **столиці** (тобто головному місті) держави. Державною він оголосив рідну йому семітську мову, яку тепер почали називати аккадською.

Аккадське царство за правління Саргона та Нарамсіна

Саргон був жорстоким правителем і за будь-яке невдоволення його владою карав смертю. Проте створене ним **царство** не було міцним. Не виправдалися і сподівання на допомогу жерців. Онук Саргона **Нарамсін** навіть проголосив себе богом – його і зображували як бога, в шоломі з рогами – але марно. Волелюбні шумери відмовлялися коритися його волі і за першої нагоди скидали його намісників. Цар уже не думав про завойовницькі походи, всі сили йшли на приборкання бунтівливих підданих. А кінець державі Саргона поклала навала войовничих кочових племен із півночі, які не лише розорили Месопотамію, а й вщент зруйнували Аккад – руїни цього міста не знайдені й досі.

«Переможна стела» царя Нарамсіна (*Лувр*)

)

3. Піднесення Ура. Деспотія. Шумери, щоправда, і владу кочовиків визнали тільки на словах. Призначений загарбниками намісник Лагаша на ім'я **Гудеа** поводив себе як самостійний володар, будував канали, храми та палаци. І поступово підпорядкував собі усю країну. А вже невдовзі шумери відкрито повстали проти панування кочовиків. Та вигнали зайд до їхньої батьківщини.

На чолі звільненої країни став цар **Урнамму**, який зробив своєю столицею місто Ур. Саме тому вчені називають засновану ним династію **третьою династією Ура**. Сучасники ж зазвичай іменували державу, створену Урнамму, «*Царством Шумеру й Аккаду*». Влада володарів Ура була необмеженою. Будь-яке царське розпорядження, яким би примхливим чи свавільним воно не здавалося, виконували без заперечень. Вважали, що майно підданих і навіть їхнє життя належить цареві. Такий державний устрій називають *деспотією*.

Урнамму. Бронзова статуетка (Колекція Чиказького університету)

Підвладні Урнамму міста були позбавлені будь-якої самостійності. Усі землі в межах «Царства Шумеру й Аккаду» були перетворені на **державну власність**. З селян створювали загони для виснажливої праці в державних маєтках, ремісників змушували працювати у царських майстернях, заборонили не лише продаж землі, а й будь-яку не підпорядковану державі торгівлю. Сотні чиновників віддавали накази робітникам, стежили за їхнім виконанням, карали за будь-який непослух. Тисячі писарів прискіпливо обраховували вирощене, виготовлене і зібране до скарбниці. До нашого часу збереглося більше ста тисяч глиняних табличок із господарськими звітами доби третьої династії Ура, але й це – лише мала частина записів, зроблених за тих часів. За допомогою «загального одержавлення» володарі сподівалися якнайкраще впорядкувати життя країни. Проте що більше ставало чиновників, то частіше вони використовували свої посади у власних інтересах, то дорожче ставало скарбниці їхнє утримання і то важче, зрештою, було керувати державою.

4. Закони Шульгі. Вже син і наступник Урнамму – цар Шульгі – змушений був не лише воювати з ворогами, а ще й боротися з посадовцями, які зловживали наданою ним владою. Для цього він створив першу в історії **збірку законів**

(іноді, щоправда, їх називають законами Урнамму – адже спочатку вчені вважали, що видав їх батько Шульгі). Збірка складалася з 57 **статей**, які були викарбувані у камені, а потім переписані на глиняні таблички. Відтепер саме закони визначали, що є злочином і як саме треба за нього карати. Тож судді не могли більше виносити вироки на власний розсуд. Були запроваджені єдині міри ваги, об'єму і довжини – щоб царських підданих не ошукували на ринках.

Цар Ура Шульгі. Гипсова статуетка (*Колекція Чиказького університету*)

Шульгі хвалився, що встановив у країні справедливий лад, за якого *«сироті не доводиться просити у багатого, а вдовиці – у можновладця»*. Межі його царства були розширені до самого Середземного моря, а кораблі з Ура вирушали все далі на схід – до острова **Дільмун** (сучасного Бахрейну),

країни **Маган** (теперішнього Оману) та загадкової **Мелух-
хи** (так шумери називали Індію). Зрештою царя – за прикладом Нарамсіна – проголосили богом.

Але насправді держава Шульгі лише здавалася квітучою і могутньою. Примус і пильний нагляд чиновників не робив шумерських селян і ремісників працелюбнішими. Адже усе вирощене і виготовлене ними одразу відбирали до царських сховищ. Не дивно, що за доби третьої династії Ура хліба, скажімо, збирали вдвічі менше, ніж за кілька століть до того. Посадовці теж більше дбали не про наповнення скарбниці, а про власне збагачення, незважаючи навіть на суворі царські накази і погрози. Піддані слухняно клялися у вірності володарям, але водночас лише чекали слушної нагоди, щоб звільнитися від влади безжальних визискувачів. Сусіди шумерів тільки й мріяли прибрати до своїх рук багатства, накопичені царями Ура.

«Тігріс» – реконструкція корабля шумерської доби, створена у XX ст.

Вже за правління синів Шульгі «Царство Шумеру й Аккаду» почало занепадати і втрачати загарбані землі, а зі смертю його онука третя династія Ура остаточно перервалася. Велика держава розсипалася на десятки самостійних міст, які ворогували між собою, як це було до завоювань Саргона.

Міста-держави Стародавньої Індії

1. Країна біля підніжжя Гімалаїв. Високо в небо здіймаються найвищі гори у світі – **Гімалаї**. З Гімалаїв до **Індійського океану** тече безліч річок. Найбільша з них – річка **Інд**. За її назвою і всю країну на південь від Гімалаїв здавна називали Індією, а її мешканців – індійцями.

Поруч із Індом у давнину текла ще одна велика річка – **Сарасваті**. Земля у долині цих двох річок була вкрита тонким, але надзвичайно родючим шаром мулу. Давні індійці встигали збирати кілька врожаїв на рік. Сіяли пшеницю, ячмінь, *рис*, вирощували також *боби* й іншу городину, фрукти. З солодкого соку особливої тростини індійці виготовляли *цукор*, з *бавовника* – легку і зручну тканину для одягу.

Долини Інду і Сарасваті в давнину

Розводили *курей*, кіз, овець, корів. У господарстві навчилися використовувати і *слонів*, які перевозили важкі вантажі. Поряд із кам'яними знаряддями праці використовували мідні й бронзові, з золота й срібла виготовляли насамперед прикраси. Найпоширенішими ремеслами були прядіння, ткацтво, різьблення та гончарство. Глиняний посуд індійці прикрашали яскравими візерунками.

Для зведення будинків використовували як невипалену, так і *опалену цеглу*. З неї ж будували міські мури і навіть морські *причали*.

2. Виникнення міст-держав. Близько **2600 року до нашої ери** в долині Інду і Сарасваті виникли перші міста. Найвідомішими з них були **Хараппа, Мохенджо-Даро та Ганверівала**.

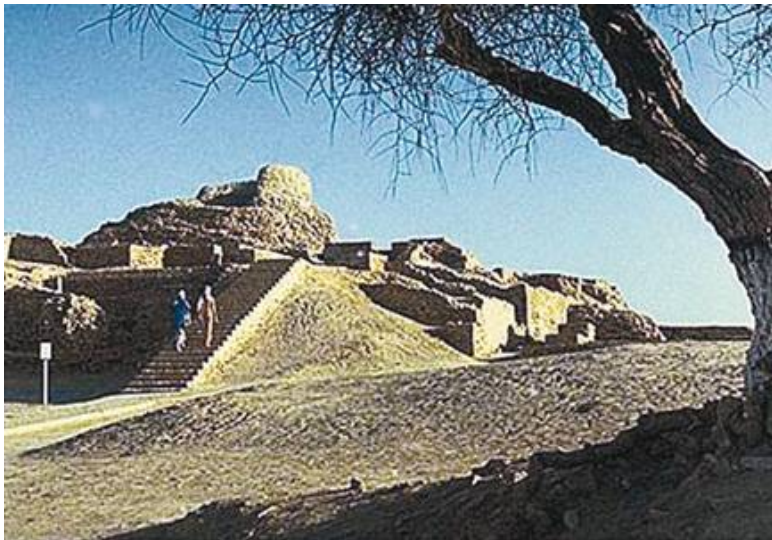
На пагорбі посеред міста зазвичай височіла оточена міцними мурами *фортеця*. У ній мешкали володарі міста або жерці. Принаймні у деяких фортецях збереглися залишки вогнищ, де, вочевидь, приносили жертви богам. Під час повоєнної або ж нападу ворогів за фортечними мурами могли сховатися й інші містяни, що за мирного часу жили у власних будинках. Ближче до фортеці селилися заможніші люди, здатні побудувати власним коштом дво- і навіть триповерхові будівлі. Далі – бідний люд у невеличких хатинках. Однак усі, незалежно від статків, користувалися *водогоном* і *каналізацією*. Та й самі міста будували за чітким планом,

вулиці були прямими і широкими – так, щоб могли роз'їхатися два вози.

Опалена цегла з Чанху-Даро (*Королівський музей Онтаріо*)

Руїни Мохенджо-Даро (сучасний вигляд)

Про державний устрій давньоіндійських міст ми знаємо дуже мало. Але навряд чи таке масштабне і водночас підпорядковане загальному плану будівництво було б можливим без міцної державної влади. Хто її здійснював – цар чи жерці – історики поки не з'ясували. Проте зрозуміло, що на утримання чиновників збирали чималі податки – у більшості міст знайдені величезні зерносховища. Деякі будинки були схожі на зали для засідань, тож можна припустити, що принаймні в деяких містах управління здійснювала рада старійшин або ж вона допомагала володарю у вирішенні певних важливих

питань. Кожне місто панувало над сільською округою, і хоча жили селяни значно гірше за мешканців міст, саме з них збирали податки зерном та іншими продуктами, за рахунок яких існували міста-держави.

Бог і тварини. Зображення на печатці (*Музей Чатрапати Шиваджі Магараджа*)

Більше про життя давніх індійців ми могли б дізнатися, якби вдалося прочитати їхню писемність. Проте вчені й досі зробити цього не можуть. Більшість написів знайдені на печатках, тому вони надто короткі. Тож наразі відомо лише, що складалася давньоіндійська писемність з понад 400 знаків, якими позначали як слова, так і окремі звуки.

3. Розквіт і загибель давньоіндійських міст. Найвищого розквіту давньоіндійські міста-держави досягли у **2300–2000 роках до нашої ери**. Були вони об'єднані під владою єдиного володаря чи залишалися самостійними – ми достеменно не знаємо. Відомо лише, що торгували індійці не лише з сусідами, а й з віддаленими країнами, зокрема – з Месопотамією, куди вони привозили мідь, олово, золото, мушлі, перли, деревину і слонову кістку.

Проте розквіт давньоіндійських міст не був тривалим. Їхні мешканці, швидше за все, стали жертвами власної недбалості. Адже за кілька сторіч тонкий шар родючої землі в долині Інду та Сарасваті був виснажений. Навколишні ліси були знищені й уже не могли утримувати такої необхідної для землеробства води. Почастішали посухи, колись квітучі поля почали перетворюватися на пустелі. Сарасваті кілька разів змінювала своє річище і зрештою висохла. Справу за-

вершив сильний землетрус.

Кістяки загиблих мешканців Мохенджо-Даро. Фото ХХ ст.

Давньоіндійські міста занепали. Поступово втративши владу над сільською округою, вони залишилися без засобів до існування і перетворилися на легку здобич для навколишніх первісних племен. Близько **1750 року до нашої ери** мешканці міст були змушені залишити свої домівки.

Виникнення держави у Давньому Єгипті

1. Країна в долині Нілу. На африканському континенті перші держави виникли в **Єгипті** – країні, розташованій у нижній течії річки **Ніл**. Зазвичай тут спекотно цілий рік – і влітку, і взимку – та майже ніколи не буває дощів. Проте у червні, коли в Центральній Африці настає сезон дощів і починають танути сніги в горах, Ніл виходить із берегів. У листопаді вода спадає, залишаючи на березі товстий шар чорного родючого мулу. Саме тому єгиптяни йменували свою країну **Кемет** – «*Чорна земля*». Єгиптом цей край назвали греки, які саме так переінакшили вислів «*твердиня бога Пта*» – одного з найбільш шанованих давніми єгиптянами богів.

Долина Нілу (вигляд з космосу)

Збір врожаю. Оранка. Розпис поховання жерця Нахта біля Фів

Для мешканців «Чорної землі» рік ділився на три частини. Перша – найдовша, це час розливу Нілу. Друга, яка починалася від листопада, – це час оранки і сівби. Третя – від березня до травня: час збирати врожай і готуватися до нового розливу, відновлювати старі канали і дамби та будувати нові. В Єгипті майже не трапляються раптові повені, і це полегшувало життя його мешканців. Проте праця єгипетських селян все одно була надзвичайно важкою.

У долині Нілу вирощували ячмінь, пшеницю, квасолю,

часник, огірки, виноград, а також *льон*, з якого ткали тонке полотно. Північ країни, де Ніл розпадався на безліч проток і рукавів, утворюючи так звану *дельту*, славилася своїми пасовиськами. Розводили єгиптяни корів, овець, кіз, віслуків і навіть *антилоп*.

Зарості папірусу на березі Нілу

Долина Нілу багата на каміння. Це дозволяло єгиптянам будувати споруди не лише з цегли, а й з кам'яних брил. Не доводилося везти до Єгипту з далеких країв ані золото, ані мідь. Їх видобували поруч із долиною Нілу. Щоправда, в господарстві використовували не лише металеві, а й кам'яні знаряддя праці, зокрема – серпи з лезами із кременя. З місцевого очерету, який мав назву *папірус*, будували човни і навіть справжні кораблі. Щоб керувати човнами, використовували весла, вітрила і *якорі* з великих каменів. Винаходами самих єгиптян вважають *кочети* й *стерно*, себто корабельне *кермо*.

2. Від міст-держав – до єдиної Єгипетської держави. Міста в Єгипті виникли майже одночасно на півночі та півдні країни. Найбільшими з них були **Нехен, Тін, Абідос, Буто**. Кожне місто становило окрему державу на чолі з царем. Але водами Нілу вони змушені були користуватися спільно. А для того, щоб побудувати великі канали, здатні впоратися із щорічними розливами, зусиль мешканців навіть найбільшого міста було недостатньо. Доводилося гуртуватися. Поступово, крок за кроком вдалося об'єднати південь країни – тут виникла держава Верхнього Єгипту, володар якої носив *царський вінець* білого кольору. На півночі утворилося царство Нижнього Єгипту, вінець правителя якого був червоним.

Верхівка булави царя Скорпіона (*Музей Ашмола*)

Про верхньоегипетських царів ми знаємо дещо більше. Першого, ім'я якого залишилося в історії, звали **Скорпіон**. Його наступники успішно воювали проти Нижнього Єгипту. А цар **Міна 2920 року до нашої ери** об'єднав два царства в одне. Він побудував першу столицю єдиної держави

– місто **Мемфіс**. Міна і його нащадки носили подвійний, біло-червоний вінець. Царя об'єднаного Єгипту називають *фараоном*.

Сланцева стела фараона Нармера (*Каїрський музей*)

Влада фараона була необмеженою. Та й самого фараона вважали богом. Керував країною він, звісно, не сам. За загальний стан справ у державі відповідав **головний міністр**, якому підпорядковувалися міністри Верхнього і Нижнього Єгипту, скарбники і керівники інших відомств. Окремими містами керували намісники, найчастіше – нащадки колишніх царів, які поступилися своєю владою фараону. А вже їм підпорядковувалися численні чиновники, писарі, судді, стражники. Військом керував або сам фараон, або його син, який готувався стати фараоном.

3. Єгипетська писемність. Про історію Давнього Єгипту ми знаємо не лише з переказів, а й із численних документів і рукописів, що залишилися від тих давніх часів. Писемність єгиптяни винайшли дещо пізніше від шумерів, але цілком самостійно. Вони також спочатку позначали малюнками слова, а згодом певні склади і навіть окремі звуки. Знаки єгипетської писемності називають **ієрогліфами**, грецькою це слово означає «*священні символи*».

Handwritten text in an ancient script, likely Tamil, covering the entire page. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. The script is highly stylized and dense. There are several instances of red ink used for specific characters or words, particularly in the middle and lower sections of the page. The parchment is aged and shows signs of wear, including discoloration and some surface damage.

Папірус із записом «казок фараона Хеопса» (Єгипетський музей в Берліні)

На відміну від мешканців Месопотамії, для записів єгиптяни використовували не глину, а спеціальний матеріал, зроблений з папірусу. Для цього стебла розрізали на смужки, які потім склеювали навхрест і певний час тримали під гнітом. Виходили гладкі аркуші, на яких можна було писати й малювати чорнилами. Аркуші згодом склеювали у сувої, які зберігали у згорнутому вигляді. І матеріал, і окремий сувій також називали **папірусом** – від цього слова походить і українське слово «*paper*».

3. Про що розповідають папіруси. Завдяки папірусам, що збереглися до нашого часу, ми знаємо, як жили, чим займалися і навіть як харчувалися давні єгиптяни. Хліб пекли з ячменю – за формою він нагадував корж, або млинець. Із борошна готували також юшку, а із зерен варили п'яний напій – **пиво**. Їли рибу і городину. Ласувати фруктами, м'ясом та вином могли собі дозволити тільки заможні люди.

Єгиптяни з вантажем. Дерев'яні фігурки з поховання Мекетра біля Фів (*Метрополітен-музей*)

Чиновники і багатії відрізнялися й за одягом – у них він закривав груди і плечі. Пересічні чоловіки носили лише пов'язки на стегнах. Жінки ходили у легких сукнях на широких лямках, а під час роботи – в коротких спідницях. Голови часто голили, натомість надягали перуки – вони були як жіночими, так і чоловічими.

Будинки зводили з невипаленої цегли. У містах будівлі часто мали два, а іноді й три поверхи. Житло незаможного єгиптянина найчастіше, щоправда, обмежувалося однією кімнаткою в такому домі. Використовували й дахи, що зазвичай були плоскими. Там, де це було можливо, житло прикрашали квітами. Воду брали з колодязів, у деяких містах існувала каналізація. Меблів було дуже мало, спали переважно на рогожках, одяг зберігали у скринях.

Модель будинку, знайдена у Дейр ель-Бахрі (Каїрський музей)

Ремісники обмінювалися своїми виробами або ж вимінювали їх на хліб, рибу чи городину в селян, які приходили

до міста. Вартість товару якщо й визначали, то мірами зерна або ж шматками міді. Проте зазвичай обмін був безпосереднім – скажімо, бика могли обміняти на три сукні, десять мішків зерна і коштовне каміння для намиста.

Більшу частину життя єгиптянин проводив у родинному колі, тож до сім'ї у суспільстві ставилися з великою пошаною. Чоловіків часто зображували поруч із дружинами, щоб підкреслити, що в їхніх родинях панували злагода і спокій. Закони вимагали, щоб до жінок ставилися з повагою, за ними визнавали право на частину родинного майна, жінки могли відстоювати свої інтереси в суді. Проте влада чоловіка у родині була беззаперечною, йому забороняли лише «надто сильно» бити дружину.

Сановник Мерир і його дружина. Скульптура (Каїрський музей)

Дітей давні єгиптяни надзвичайно любили. До трьох років малюк майже не розлучався з мамою, яка носила його з собою в особливій сумці, навіть коли працювала по господарству. Але й згодом, коли діти виростили, вони були разом із батьками всюди, де це було можливо – на пасовиську, в майстерні, іноді навіть на полюванні. Звісно, як і будь-які діти,

маленькі єгиптяни знаходили час і для гри – до нашого **часу збереглися стародавні іграшки**. Малеча бігала майже голою – хіба що в намисті або з гребінцем у волоссі. Коли хлопчик або дівчинка досягали юнацького віку, вони урочисто отримували «дорослий одяг» і починали навчання. Дівчат вчили веденню хатнього господарства. Хлопці опановували ремесло або іншу справу, якою займався батько. Деякі з юнаків відвідували школу, де їх вчили читати і рахувати. Здібних учнів згодом могли взяти й на державну службу – навіть якщо їхні батьки були незаможними.

Єгипетська дерев'яна іграшка (*Британський музей*)

У тіні пірамід

1. Боги давніх єгиптян. Єгиптяни були побожним народом. У кожному місті країни вшановували власних божеств – ще відтоді, коли кожне з міст було окремою державою. З об'єднанням країни під владою фараонів місцеві вірування не зникли, їх теж, так би мовити, «об'єднали». Найбільше вшановували богів, яких вважали «царськими захисниками».

Бога **Пта**, якому вклонялися у Мемфісі, називали богом-творцем, який силою власної думки створив і самого себе, і весь світ, і решту богів, серед яких найстаршим і найголовнішим вважали бога сонця **Ра**. Ра зображували у вигляді людини з головою сокола і сонячним колом над нею. Символом цього бога був також жук-скарабей. Коли головним містом Єгипту стали **Фіви**, Ра почали ототожнювати з богом **Амоном**, якого вшановували у цьому місті та зазвичай зображували або у вінці з пір'я, або ж із головою барана. Єгиптяни вірили, що люди виникли зі сліз Амона-Ра, що пролилися на землю.

Зважування серця померлого. Малюнок із «Книги мертвих» (Британський музей)

Ра вважали батьком бога мудрості **Тота** (якого частіше малювали з головою ібіса, рідше – з головою мавпи) та богині справедливості **Маат**. Знак цієї богині – перо, за допомогою якого, як були впевнені єгиптяни, вона зважувала душу людини після її смерті й визначала, чи гідна вона вічного життя, а чи загибелі у пащі страшного напівлева-напівкрокодила.

Особлива легенда розповідала про походження влади фараонів. Згідно з нею, у бога землі **Геба**, який мав голову змії, і богині неба **Нут**, яку часто зображували у подібності корови, народилося двоє синів – **Сет** і **Озіріс**. Озірісові перепала влада над Єгиптом, Сетові – над навколишніми пустелями (його навіть зображували з головою пустельного собаки). Озіріс був мудрим правителем, навчив людей будувати, виготовляти посуд і знаряддя праці, вирощувати хліб.

Заздрив братові Сет і вирішив убити його. Змайстрував красиву домовину і запропонував богам, що зібралися на бенкет, подивитися, для кого вона підійде. Тільки-но ліг у домовину Озіріс, як закрив Сет кришку і кинув труну до Нілу. Дружина Озіріса – богиня **Ізіда** – кинулася шукати чоловіка. Тоді Сет розрубав тіло брата на шматки і розкидав по всьому Єгипту. Але не зміг він завадити Ізіді зібрати їх, щоб поховати Озіріса.

Озіріс, Ізіда і Нефтида. Малюнок із «Книги мертвих» (Британський музей)

Таємно від Сета народила богиня сина – бога **Гора**, що, як і Ра, мав голову сокола. Зріс Гор і став на двобій із вбив-

цею батька. Важкою була боротьба, Сету навіть вдалося вирвати у зухвалого племінника око, але переможцем все одно вийшов Гор. Відняв він у дядька око, дав проковтнути Озірісу і повернув його тим самим до життя. Владу над Єгиптом Озіріс віддав синові. Гор став богом-покровителем фараонів, і тому його малювали з царським вінцем на голові. А сам Озіріс перетворився на володаря потойбічного світу, який судив мертвих за вчинки, що їх вони здійснювали за життя. Допомогали йому в цьому богиня Маат і ще один син Озіріса – **Анубіс**, бог з головою шакала.

2. Храми й жерці. У кожного єгипетського бога були свої святилища. Єгиптяни називали їх *«домівками богів»*. Храми і справді нагадували палаци – в них було багато залів і внутрішніх дворів. Дах святилища підтримували величні **колонни**, що нагадували пальми або букети квітів лотосу. У найсвятішому місці храму – **вівтарі** – зберігалася статуя божества, перед якою жерці приносили жертви і здійснювали релігійні обряди.

Великий зал Карнакського храму (*сучасний вигляд*)

Центральний вхід до Луксорського храму (*сучасний вигляд*)

Потрапити всередину храму могли лише жерці або ж особисто фараон чи його дружина. Звичайні єгиптяни молилися перед брамою. З обох боків брами височіли великі башти – **пілони**, прикрашені розфарбованими кам'яними рельєфами із зображенням богів. Іноді перед входом до храму встановлювали гостроверхі стовпи – **обеліски** – та будували **галереї** зі священних скульптур левів з головами людей. Під час свят такою галереєю жерці проносили статую божества, сховану

від сторонніх очей покривалом.

Жерці у Стародавньому Єгипті користувалися величезною повагою. І не лише тому, що, на переконання єгиптян, могли спілкуватися з богами, від прихильності яких залежало життя цілої країни. У храмах зберігалися запаси їжі на випадок неврожаю. Жерці лікували і допомагали життєвими порадами. Вони зберігали знання про навколишній світ, спостерігали за рухом зірок і планет, досліджували природні явища, від яких залежали врожаї, вивчали математику та інші науки. Саме у Стародавньому Єгипті був створений сонячний календар, в якому рік нараховував 365 днів.

Жрець Амона. Малюнок із «Книги мертвих» (Британський музей)

Не дивно, що жерці мали неабияку владу. Сваритися зі служителями богів не наважувалися навіть фараони. Натомість самі жерці залюбки втручалися у керівництво державою, надто тоді, коли при владі опинялися слабкодухі й недосвідчені володарі.

Єгипетський підручник з математики (Британський музей)

3. Будівництво пірамід. Символом влади фараонів стали їхні розкішні гробниці. Найвеличніші з них – *піраміди*.

Спершу їх будували східчастими – саме в такій, скажімо, був похований фараон **Джосер**. Звів піраміду Джосера будівничий **Імхотеп**, видатний учений та лікар. Згодом єгиптяни його «обожнили» та вшановували як бога лікування.

Наступники Імхотепа боки пірамід почали робити гладкими. Найбільша і найвідоміша з таких гробниць – піраміда фараона **Хеопса**, висота якої сягала 147 метрів. Її склали з понад 2 300 000 кам'яних брил вагою у дві з половиною тонни кожна, щільно підігнаних одна до одної. У товщі піраміди залишили вузькі проходи, які вели до маленької кімнати, у який, власне, і був похований фараон. За переказами, верхівка піраміди була вкрита золотом. Поруч із пірамідою Хеопса його нащадки збудували ще дві й витесали зі скелі величезну постать ***сфінкса*** – казкової істоти з тілом лева і людською головою. Припускають, що обличчя сфінкса було схожим на обличчя одного з фараонів.

Фараон Хуфу (Хеопс). Фігурка зі слонової кістки (*Каїрський музей*)

Піраміда фараона Хеопса і Великий Сфінкс (*сучасний вигляд*)

Зазвичай піраміду зводили десятки років поспіль, голов-но – під час розливу Нілу, коли селяни не були зайняті сів-бою чи збором врожаю і могли бути залучені до роботи на будівництві. Тисячі єгиптян ціною власного життя викарбу-вали у пам'яті нащадків імена фараонів, які знайшли у цих величних гробницях останній притулок. Але будівництво,

що вимагало надзвичайних зусиль цілої країни, знекровило Єгипет. Скарбниця швидко порожніла, а збирати податки ставало дедалі важче. Дійшло до того, що деякі намісники почали відмовлятися надсилати робітників до столиці.

З волі чи з неволі, але фараонам довелося ставати заощадливішими. Піраміди почали будувати меншими, а згодом – просто вирубували гробниці у скелях. Але занепаду царської влади це не зупинило. Врешті-решт, кожне єгипетське місто знову перетворилося на майже самостійну державу, яка визнавала владу фараона, але не слухала його наказів.

4. Нове посилення Єгипту і народне повстання. Відновити єдність країни вдалося лише за багато років – коли фараоном оголосив себе намісник міста Фіви. Саме це місто і стало новою столицею Єгипту.

Вояки. Фігурки з поховання царевича Месехті в Асьюті
(Каїрський музей)

Нові володарі країни майже весь час проводили в грабіжницьких походах проти сусідніх країн. Звідти до Єгипту приганяли рабів, вивозили золото, слонову кістку, коштовне каміння, а також – мідь і деревину для потреб господарства. Перемоги фараона **Сенусерта III** були такими гучними, що в легендах його називали «Сезострісом-підкорювачем світу». Проте війни збагачували лише самого володаря, його воєначальників та вельмож. Більшість єгипетських селян і ремісників не отримували нічого. Підданих фараони навпаки визискували дедалі жорсткіше і брутальніше.

Сенусерт III. Голова статуї у вигляді сфінкса (Єгипетський музей у Мюнхені)

Близько **1750 року до нашої ери** в Єгипті спалахнуло повстання. Фараон був убитий, скарбниці і державні зерносховища – розграбовані, податкові записи – знищені. Жорстоко розправлялися повстанці з чиновниками і суддями. Проте, окрім помсти і грабунку, інших намірів у заколотників, схо-

же, не було. Вчорашні невільники, селяни і ремісники самі захоплювали рабів та намагалися жити як можновладці. Але навести лад у країні не змогли. Зрештою, повстання придушили, влада фараонів була відновлена. Однак єгипетська держава вже не була такою могутньою, як раніше. Навіть загарбницькі походи припинилися. Тепер Єгипет сам змушений був відбивати напади сусідів.

Стародавній Ханаан. Амореї та гіксоси

1. Земля, що «тече молоком і медом». Країна, що простягнулася вздовж східного узбережжя **Середземного моря** від Єгипту до Месопотамії, у давнину мала назву **Ханаан**. У високих **Ліванських горах** беруть свій початок три головних річки краю. **Оронт** і **Леонт** течуть до Середземного моря, **Йордан** – до Мертвого. Вони значно коротші та менш повноводні за Ніл чи Євфрат, проте в їхніх долинах землеробство виникло навіть раніше, аніж у Шумері чи Єгипті. Родючі долини тягнуться також на південь від гирла Леонту берегом Середземного моря. Сусіди-кочовики із заздрістю називали Ханаан землею, що *«тече молоком і медом»*, а єгиптяни казали, що *«вина тут більше, ніж води»*.

Стародавній Ханаан

На півночі країни, щоправда, гори підступали до узбережжя надто близько, та залишали для вирощування хліба чи садівництва лише невеличкі клаптики землі. Найбільшим багатством цих земель в давнину вважали деревину, адже

Ліванські гори були майже повністю вкриті лісами з *кедру*. Кедрова деревина надзвичайно міцна, тому її вважали найкращою для будівництва і виготовлення кораблів. Саме за нею відправляли до Ханаану своїх вояків Саргон Великий і єгипетські фараони.

Кораблі, завантажені деревиною Рельєф з палацу у Дур-Шаррукіні (Лувр)

Торгівці, які постачали кедр до долини Нілу, називали узбережжя біля підніжжя Ліванських гір землею **Фенху** – тобто «країною лісорубів». Пізніше греки переінакшили єгипетське слово на свій лад і йменували цей край **Фінікією**, а внутрішні області Ханаану – **Сирією** (так само, як сучасну країну, що за територією зі стародавньою Сирією насправді співпадає лише частково). Утім, у давнину обидві частини країни населяли семітські племена, що називали себе **ханаанеями**.

2. Ханаанські міста-держави. Перші міста-держави в Ханаані виникли майже одночасно з єгипетськими. Загалом їх було кілька десятків, а найбільшими згодом стали **Бібл** та **Угарит** на морському узбережжі, **Ебла** і **Хацор** – всередині країни. Їхні мешканці вирощували хліб, випасали худобу, займалися риболовлю, проте багатіли ці держави насамперед завдяки торгівлі, адже деревину з Ханаану вивозили усі сусідні країни, та й самі міста були розташовані на перехресті шляхів, що з'єднували Єгипет із Месопотамією, а сирійські степи – із Середземним морем.

У шумерів і аккадців ханаанеї запозичили клинопис, пристосувавши його до особливостей своєї мови. З табличок, знайдених в Угариті та інших містах країни, ми знаємо імена богів, яких шанували їхні мешканці. Ханаанеї вірили, що світ створений богом **Елем**, якого зображували поважним бороданем, що сидів на троні. В Еля було чимало синів і доньок, наймогутнішим з яких був бог неба **Баал**. До нашого часу дійшли міфи про боротьбу Баала зі своїм братом – божеством смерті **Мотом**, про змагання бога річок і джерел **Ягве** з володарем моря **Ямму**, про пристрасть богині вечірньої зорі та кохання **Аштарти** до красеня **Ешмуна**, якого ханаанеї вшановували як бога лікування, та про нещасного **Адоніса**, якого не могли поділити між собою закохані в нього **Баалат-Гебал**, богиня міста Бібл, та дружина Мота **Ше-**

Аштарта. Фрагмент скриньки зі слонової кістки (*Лувр*)

3. Аморейська навала. На схід від Ханаану та на пів-

день від Месопотамії, в сирійському степу мешкали скотарі – споріднені з ханаанеями та аккадцями семітські племена **амореїв**. Кілька століть сусіди із заздрістю спостерігали за зростанням заможних міст-держав. Коли ж їхні пасовиська виснажилися – рушили до родючих долин війною. Амореї знищили колись могутнє «Царство Шумеру і Аккаду». Одне за одним кочовики захоплювали ханаанські та месопотамські міста, грабували місцевих мешканців, відбирали у них кращі землі для своїх черед.

Вістря списів доби аморейського панування у Ханаані
(приватна колекція)

Але навіть зруйновані міста невдовзі були відбудовані. Та й внутрішній устрій завойованих держав загарбники зазвичай змінити не намагалися. Навпаки: ватажки аморейсь-

ких племен ставали царями, знать кочовиків родичалася й змішувалася з міською верхівкою, а збройні дружини перетворювалися на царське військо. Прибульці прагнули жити тим самим життям, що й переможені, спілкувалися їхньою мовою, шанували месопотамських та ханаанських богів. Колишні племінні вожді намагалися бути схожими на легендарних аккадських та шумерських володарів.

Царями проголошували себе навіть ті аморейські правителі, які не здобули жодного міста. Їхні царства складалися лише з підкорених племен, які змушені були сплачувати постійну данину своїм новим володарям. Такі ***племінні держави***, хоч і були створені за прикладом сусідніх міст-держав Месопотамії чи Єгипту, насправді суттєво відрізнялися від них: насамперед – тим, що їхні піддані насправді цілком могли обходитися без будь-якої державної влади і визнавали зверхність царів лише доти, доки ті могли нав'язати свою волю силою зброї.

4. Утворення Вавилонського царства. Серед багатьох месопотамських міст, у яких утвердилися аморейські династії, панівне становище невдовзі здобув **Вавилон**. Його назва перекладається з аккадської як «*брама бога*». Вавилон був розташований майже в центрі Месопотамії, в тому місці, де Тигр із Євфратом наближуються один до одного, на перехресті зрошувальних каналів і торговельних шляхів. Саме завдяки торгівлі місто швидко зростало й багатіло. Чимось

схожим на купця був і спритний вавилонський цар **Хаммурапі**. Якщо Саргон Аккадський покладався насамперед на вишколене військо, то Хаммурапі домагався свого здебільшого за допомогою перемовин – він укладав союзи із сусідніми містами для боротьби проти потужніших ворогів, вчасно змінював союзників і поступово приєднав до свого царства усю Месопотамію.

Цар Хаммурапі і бог Шамаш. Зображення на стелі із законами Хаммурапі (*Лувр*)

Хаммурапі царював від **1792-го до 1751 року до нашої ери**. І уславився не лише об'єднанням країни. Завзятий володар прагнув насамперед упорядкувати життя великої держави і навіть релігію своїх підданих. Першим серед числен-

них шумерських і аккадських божеств оголосили бога **Мардука**, «небесного захисника» Вавилону. Його вважали творцем світу і людей, переможцем всесвітнього безладу і законотворцем. Вавилоняни вірили, що Мардук наділив їхніх царів владою для того, щоб ті дбали про своїх підданих. Хамурапі, скажімо, чи не найбільше вихвалявся будівництвом великого каналу, який мав принести достаток мешканцям його царства.

Бог Мардук і дракон. Малюнок з циліндричної печатки

У **Вавилонському царстві** не було «загального одержавлення», якого так прагнули володарі з третьої династії Ура. Проте за внутрішнім устроєм **Вавилонія** теж була деспотією. Влада царя була необмеженою. Як і Шульгі, Хаммурапі видав збірку законів. Вона складалася з 282 статей, була викарбувана на чорному базальтовому стовпі й встановлена у столиці для загального огляду. Цар наказав карати суддів, які брали *хабарі* – гроші або інші «подарунки» за вирішення справи на користь «дарувальника». Обмежив Хаммурапі й *лихварство* (тобто позики за кабальними для позичальника умовами) та заборонив тримати людей у рабстві за борги довше трьох років. Цареві це було навіть вигідно – адже розорені й зубожілі піддані просто не могли б сплачувати великі податки до державної скарбниці.

Найбільше Хаммурапі дбав про опору своєї влади – чиновників і вояків. У нагороду за вірну службу вони отримували численні привілеї, ділянки землі й рабів. Що вищою була посада, то більшою була нагорода. Щоправда, за користування царською землею нагороджені були зобов'язані виконувати певні державні повинності. А досить було чиновнику потрапити в немилість, як його позбавляли усього.

Покарання за порушення законів у Вавилонії були жорстокими. Страчували не лише крадіїв, а й тих, хто отримував поцуплене чи переховував рабів-утікачів. Водночас по-

карання залежали від того, хто скоїв злочин і проти кого. Якщо, скажімо, раб вдарив вільну людину, йому відрізали вухо. Якщо те саме зробила вільна людина, вона сплачувала певну кількість грошей – *штраф*. Якщо при цьому постраждав «вищий» – навіть вільну людину били батогом. У стосунках між вільними людьми діяв принцип «око за око, зуб за зуб». Тому, хто зламав іншому руку, скажімо, теж ламали руку. Той, хто вбив чужого раба, мусив віддати «постраждалому» іншого невільника. А якщо будівничий недбало виконав свою роботу і зведений ним будинок завалився, поховавши під уламками сина господаря дому, страчували сина будівничого.

4. Гіксоська держава. За кілька сторіч після здобуття Ханаану і Месопотамії племена кочовиків почали просочуватися й до долини Нілу. Послаблена єгипетська держава не мала сил зупинити їхню навалу. До того ж, військо фараонів складалося лише з піших вояків, а загарбники мали *колісниці*, запряжені кіньми. Поступово кочовики захопили майже увесь Єгипет і примусили його мешканців сплачувати данину. Столицею нових господарів країни стало місто **Аваріс**, розташоване в дельті Нілу – там, де прибульці випасали свою худобу.

Держава гіксосів і Вавилонське царство

Єгиптяни називали загарбників **гіксосами**, що з їхньої мови можна перекласти як «царі скотарів» (або ж навпаки – «раби скотарів»). Тож і державу, створену кочовиками, зазвичай називають **Гіксоською**. Втім, як і в Азії, прибульці майже не змінили внутрішнього ладу завойованої ними країни. Ватажки гіксосів прагнули бути схожими на фараонів й навіть зберегли за багатьма старими чиновниками їхні посади. Дечого кочовики навчили і самих єгиптян – зокрема, саме з гіксоської доби в долині Нілу почали розводити коней.

Скарабеї з іменами гіксоських володарів (*Музей Волтерса*)

Критська морська держава

1. Острів Крит. У центрі Середземного моря розташований острів **Крит**. Більшу його частину займають гори, що в давнину були вкриті лісами, але є на острові й родючі долини. Мешканці Криту вирощували ячмінь, виноград, *маслини*. Море було багате на рибу. Критяни здавна навчилися будувати кораблі, а вигідне становище острова на перехресті торговельних шляхів між Європою, Азією й Африкою сприяло розвитку морської торгівлі. Значних покладів корисних копалин на самому Криті немає, але мідь, срібло, золото видобували на сусідніх островах. Природа не завжди була прихильною до мешканців Криту. Тут часто відбуваються *землетруси*, які за лічені хвилини руйнують усе, що люди будували роками. Про єгипетські чи месопотамські врожаї критяни не могли і мріяти, тому за «ситими» роками часто-густо наставали «голодні». Але випробування навчили мешканців острова пристосовуватися до обставин і покладатися насамперед на власні сили.

Перші міста-держави на Криті виникли на самому початку **II тисячоліття до нашої ери**. Центром кожної з них був *палац*, який водночас слугував і храмом. Залишки найбільших палаців збереглися у **Кноссі**, **Маллії** та **Фесті**. Мешкали у палацах кількасот чоловік – цар із родиною, жерці, знатні критяни та їхня обслуга. Усі вони жили за рахунок

податків, зібраних із селян. Саме тому критську цивілізацію часто називають *палацовою*.

Коридор у Кнооському палаці (*сучасний вигляд*)

Щоб контролювати збір податків, критяни створили власну писемність. Спочатку вона також була малюнковою – у Фесті був знайдений двосторонній *диск*, вщерть заповнений значками, серед яких можна знайти фігурки риб, птахів, людей тощо. Що саме записано цими малюнками, втім, і досі залишається загадкою. З часом критське письмо спростили – полегшений його варіант називають *лінійним*. Проте й лінійне письмо розшифрувати наразі не вдалося, ми не знає-

мо навіть того, якою мовою розмовляли давні мешканці острова.

«Фестський диск» (Археологічний музей Іракліона)

Спочатку окремі критські держави були незалежними, але згодом їх під своєю владою об'єднали володарі Кноссу. Першим царем об'єднаного Криту, за легендою, був цар **Мінос Старий**. Він створив закони, спільні для всього острова. А щоб підкорені міста не прагнули незалежності, поставив на чолі своїх братів. Оскільки всередині країни війни були припинені, а від зовнішніх ворогів острів захищало море, критські поселення навіть не оточували мурами – у цьому просто не було потреби.

2. Лабіринт. Символом царської влади на Криті була

«святищенна сокира», яку критяни називали *лабріс*. Тому й палац у Кноссі дістав назву **Лабіринт**. Згодом так почали іменувати будь-яку споруду із заплутаними ходами. І справді, людині, яка вперше потрапляла до палацу, було легко заблукати. Адже в ньому нараховували триста кімнат, кілька тисяч колон, десятки сходів і переходів!

«Цар – жрець». Фреска з Кносського палацу

Але для мешканців палацу це була надзвичайно зручна оселя з парадними залами й особистими помешканнями, спальнями і ванними кімнатами, великими коморами і майстернями ремісників, водогоном і каналізацією. Будівничі потурбувалися, щоб у помешканнях було достатньо світла – не лише завдяки вікнам, а й спеціальним отворам у даху. В центрі палацу розташовувався великий двір, забрукований гіпсовими плитами. Тут відбувалися особливі, урочисті події, можливо, й ігри з биками – для критян це була не так забава, як релігійний обряд. Від двору сходи вели до царських помешкань. Стіни кімнат і переходів прикрашали яскраві *фрески* – фарбовані малюнки, зроблені на ще сирому тиньку. Саме завдяки цим малюнкам ми можемо зрозуміти, як жили давні критяни і у яких богів вірили.

Стрибання через бика. Фреска з Кноського палацу

Найшанованішою з усіх місцевих богів була **Велика богиня-мати**, яку називали також «володаркою». Збереглося кілька її зображень, які дозволяють стверджувати, що уявляли богиню в різних образах – як повелительку звірів, як захисницю рослин і навіть як царицю підземного світу. Втіленням ворожих людині стихій – землетрусів і буревіїв – вважали іншого бога, якого зображували з тулубом людини і головою бика. Як називали його самі критяни, ми не знаємо, але грекам він був відомий під іменем **Мінотавр**. Для того, щоб умиловити цього бога, критяни і влаштовували ігри з биками. Можливо, не миналося і без людських жертв, але на жодній із фресок палацу в Кноссі зображень схожих церемоній немає. Не знайдено й малюнків зі сценами полю-

вання чи війни – улюбленого заняття єгипетських фараонів та месопотамських царів.

Богиня (або жриця) зі зміями. Статуетка, знайдена у Кноссі (*Археологічний музей Іракліона*)

3. Морська могутність Криту. Царі Кносса володіли не лише Критом. Завдяки великому *військовому флоту*, що налічував десятки бойових кораблів, вони поширили свою владу і на сусідні землі. На острові **Фера** (його ще називають **Санторін**), розташованому на північ від Криту, археологи знайшли залишки великого поселення. Будинки у ньому були прикрашені яскравими фресками, за якими можна відтворити найдрібніші подробиці життя його мешканців.

Приморське місто. Фреска з Акротірі

Найбільшої могутності Крит, за переказами, досяг за царювання **Міноса Великого**. Цьому володарю вдалося приєднати до свого царства частину азійського узбережжя із містом **Мілет**. Інші сусіди покірно сплачували Міносу данину.

Союзниками Криту були гіксоські володарі Єгипту та аморейські царства у Ханаані. На заході критська торгівля сягала **Італії**. Легенда стверджує, що сам Мінос загинув під час походу на острів **Сицилія**. Але навіть вбивці ставилися до царя з такою пошаною, що збудували на місці його поховання велике святилище.

Критська морська держава та головні напрямки критської торгівлі

Відвідуючи далекі країни, товари з яких можна було привезти лише морем, критяни швидко зрозуміли, що розплачуватися за придбане іншим товаром – приміром, зерном – не надто зручно. Щоб полегшити розрахунки, вони почали використовувати ***гроші*** – на Криті вони мали вигляд великих бронзових зливків, схожих за формою на бичачу шкіру. Власне, за один такий зливok і можна було придбати одного

бика. Та й інші розрахунки критяни вели у «биках» – скажімо, рабиня коштувала чотири бики, а великий казан – два-надцять.

Бронзовий злиток у вигляді шкіри бика (*Археологічний музей Іракліона*)

Заморська торгівля, загарбницькі походи і данина, яку сплачували підкорені народи, насправді збагачували лише царя, жерців і критську знать. Більшість мешканців острова, як і раніше, жили у маленьких глиняних халупах, що, тулячись одна до одної, складали невеличкі села, розкидані ост-

ровом, і сплачували податки до державної скарбниці, году-
ючи мешканців Лабіринту.

4. Виверження вулкана і загибель Критської держави. Вчені, які вивчали історію Землі, встановили, що **1627 року до нашої ери** (археологи раніше називали іншу дату – 1450 рік до нашої ери) на Фері «прокинувся» місцевий вулкан. Його виверження більше нагадувало вибух, більша частина острова просто зникла під водою, а викликаний цим потужний землетрус дощенту зруйнував критські міста. За кілька годин після вибуху острів накрила величезна морська хвиля – *цунамі*, яка знищила увесь військовий і торговельний флот Криту і довершила руйнування прибережних селищ. Але і на цьому випробування не завершилися. За кілька днів увесь острів був вкритий товстим шаром вулканічного попелу. Осад не лише знищив весь урожай, а й на кілька років зробив ґрунт непридатним для землеробства.

Люди у морі. Фреска з Акротірі

Після такого несподіваного удару Критська держава вже не піднялася. Її царям відтепер було не під силу не лише утримувати владу над навколишніми островами, а й захистити свою батьківщину. З півночі на Крит вдерлися войовничі сусіди, які вже давно із заздрістю задивлялися на багатства кноських царів. Лабіринт та інші палаци були розграбовані, а сам острів поділений між завойовниками.

Єгипет за часів найвищого піднесення

1. Звільнення Єгипту і відродження держави фараонів. Загибель такого важливого союзника як Критська держава послабила становище гіксоських володарів. Якими б схожими на фараонів вони не намагалися бути, для єгипетської знаті та жерців вони залишалися зайдами та чужинцями. Боротьбу проти загарбників очолили правителі міста Фіви – колишньої столиці незалежного Єгипту. Їм вдалося створити власне військо, в якому – за зразком кочовиків – з'явилися й загони колісниць. Допомогу пообіцяли і сусіди. Зрештою єгиптяни повстали проти гіксосів і **1551 року до нашої ери** вигнали їх із долини Нілу.

Вигнання гіксосів. Розпис поховання фараона Яхмоса I біля Абідоса

Разом із незалежністю країни була відновлена і влада фараонів. Засновником нової династії став переможець гіксосів **Яхмос I**. Фараони спиралися насамперед на добре озброєне і вишколене військо. Спочатку вояків набирали з єгиптян, зазвичай – одного бійця від кожних десяти родин. Згодом почали наймати іноземців. Загальна кількість війська сягала 20 тисяч чоловік. Під час війни першого удару по супротивнику надавали сотні колісниць, на першій з яких до бою йшов сам володар – у «бойовому» царському вінці блакитного кольору. Далі до справи долучалися піхотинці, озброєні мечами і захищені мідними панцирами. Їм допомагали загони лучників і легкої піхоти, озброєної списами.

Чи не щороку фараони вирушали у походи проти сусідніх країн. Їм вдалося приєднати до своїх володінь **Нубію**, розташовану на півдні від Єгипту, **Синайський півострів** і східне узбережжя Середземного моря.

2. Цариця Хатшепсут. 1490 року до нашої ери фараоном став дванадцятирічний **Тутмос III**. Проте невдовзі його усунула від влади мачуха, яку звали **Хатшепсут**. Нову володарку підтримали жерці, які поквапилися оголосити її донькою самого Амона. Оскільки єгиптяни звикли до певного вигляду своїх фараонів, царицю зображували із накладною бородою, іноді – і в чоловічому одязі, але водночас храмові написи називали Хатшепсут «найгарнішою з жінок».

Хатшепсут. Голова вапнякової статуї (*Метрополітен-музей*)

Цариця не припиняла загарбницьких походів проти сусідів, але перевагу віддавала мирним перемовинам і торгівлі. За її наказом **1482 року до нашої ери** єгипетські кораблі вирушили у далеку мандрівку до легендарної країни **Пунт** (вочевидь, так за тих часів називали східне узбережжя Африки) і повернулися з вантажем золота, *ладану*, *миррового й чорного дерева* та іншими дивовижними подарунками.

За правління Хатшепсут у Єгипті було зведено більше храмів і палаців, аніж за царювання будь-кого з її попередників. Керував будівництвом перший міністр **Сенмут**. Він не міг похвалитися знатним походженням та не вирізнявся особливою красою, але, за чутками, Хатшепсут була в нього закохана до нестями. Сенмут, втім, і справді був видатним будівничим. Найкращим із його творінь став величний заупокійний храм, зведений навпроти Фів – його зараз називають «храмом Хатшепсут».

Храм Хаштепсут у Дейр ель-Бахрі *(сучасний вигляд)*

Смерть цариці тривалий час була оповита загадками. Лише нещодавно вчені встановили, що вона користувалася ліками, які містили речовини, що викликають захворювання на **рак**. Хатшепсут не здогадувалася про небезпеку і багато років труїла себе, аж поки недуга не звела її до могили.

3. Загарбання Тутмоса III. Після того як цариці не стало, до влади повернувся Тутмос III. Він одразу наказав знищити усі зображення зрадливої мачухи та будь-які згадки про її правління. А вже невдовзі новий фараон на чолі великого війська вирушив на завоювання північних земель.

Тутмос III. Гранітна статуя (*Музей історії мистецтв у*

Ханаан у цей час був поділений між кількома сотнями міст-держав і державок. На чолі кожної з них стояв власний цар. Проте для протистояння єгиптянам вони згуртувалися в союз і зібрали велике військо, сподіваючись зупинити фараона біля міста **Мегіддо**. Тутмос III попрямував назустріч найнебезпечнішим, але водночас найкоротшим шляхом через гірську ущелину та несподівано атакував ворога. Бій був таким запеклим, що наступні покоління ханаанеїв вірили – саме на його місці має відбутися й остання в людській історії битва між добром і злом, або ж **Армагеддон**. У битві ж, що сталася **1468 року до нашої ери**, гору взяли єгиптяни. Переможці отримали величезну здобич, але Тутмосу III довелося витратити кілька місяців на облогу самого Мегіддо. Лише після здобуття міста він повернувся до Єгипту.

Фараон Тутмос III бере в полон мешканців Ханаану. Рельєф з Карнакського храму

Відтоді фараон мало не щороку вирушав у походи проти Ханаану, відсуваючи межі своєї держави все далі на північ – аж поки вони не сягнули річки Євфрат. Підкорені міста і племена змушені були сплачувати щорічну данину золотом, сріблом, міддю, худобою чи рабами. За цим уважно слідкували намісники, в розпорядженні яких також були чималі військові загони. Загарбницькі походи, як і раніше, збагачували насамперед фараона, найвищих чиновників та жерців – саме до храмів цар спрямовував найщедріші подарунки. Проте на частину здобичі тепер могли розраховувати навіть звичайні вояки. У разі перемоги фараони охоче роздавали їм рабів і нагороджували ділянками землі.

4. Фараон Ехнатон і спроба запровадження нової релігії. Правнук Тутмоса III – фараон **Аменхотеп IV** – був на нього зовсім не схожим. Він майже не цікавився війнами й загарбаннями, натомість наполегливо вивчав священні рукописи та розмірковував над тим, як влаштований світ. І зрештою дійшов висновку, що насправді існує лише один-єдиний бог. Приблизно **1347 року до нашої ери** фараон запровадив поклоніння **Атону** – богу сонячного світла, якого зображували як сонце з променями, кожен із яких закінчувався долонькою, що лагідно торкалася людей. Єгипетсь-

кий володар навіть змінив власне ім'я та називав себе **Ехнатон** (тобто «*бажаним Атону*»). Столицю держави він переніс до нового міста, що дістало назву **Ахетатон** (перекладається як «*обрій Атона*»). За кілька років вшанування усіх звичних для єгиптян богів – окрім Атона – було заборонено, а їхні храми зачинені.

Ехнатон. Статуя з пісковика (Каїрський музей)

Атон і фараон у вигляді сфінкса. Рельєф з Ахетатона (Музей Кестнера)

Таким чином, Ехнатон став чи не першим відомим нам **релігійним реформатором**. Деякі історики впевнені, що, запроваджуючи нове віросповідання, володар просто прагнув обмежити вплив жерців Амона, бо вважав, що вони привласнили собі забагато влади, і створити нове жрецтво, яке слухалося б лише володаря. І справді ніхто в країні не наважився відкрито заперечувати фараону.

Зміни торкнулися не лише релігії. Навіть мистецтво стало іншим. Самого володаря зображували з усіма його недолі-

ками. До нашого часу збереглася безліч портретів дружини фараона **Нефертіті** та його доньок.

Нефертіті. Вапняковий бюст (*Єгипетський музей у Берліні*)

Проте більшість жерців і чиновників підтримували Ехнатона лише на словах. Після смерті володаря вони поступово домоглися скасування усіх його нововведень. Син фараона невдовзі змінив своє ім'я – наказавши називати його **Тутанхамоном** – і відновив вшанування Амона. Столицю повернули з Ахетатона до Мемфіса. Місто, яке залишили мешканці, з часом поглинула пустеля.

Хеттське царство

1. Виникнення Хеттського царства. Між Середземним і **Чорним морем** розташована країна, яка здавна має назву **Анатолія** (це – територія сучасної Туреччини). Більшу частину території Анатолії займають гори. Головні багатства краю – ліси та поклади корисних копалин, зокрема, срібла й міді. Саме за міддю до Анатолії навідувалися купці з Месопотамії, які навіть заснували тут кілька торговельних поселень.

На початку **II тисячоліття до нашої ери** у Східній Анатолії виникли перші міста. Спочатку вони були незалежними одне від одного і навіть вели війни між собою. Але врешті-решт усі вони об'єдналися під владою єдиного царя. Цар **Лабарна** розширив кордони держави «від моря до моря». А його небіж та наступник зробив столицею місто **Хаттуса**. Об'єднана держава дістала назву **Хеттського царства**.

Анатолія (загальний вигляд із космосу)

На відміну від влади фараонів чи месопотамських володарів, влада хеттських царів не була необмеженою. Спочатку їх навіть обирали на зборах, участь у яких мав право взяти будь-який вільний хетт, у якого була зброя. Потім царська влада стала спадковою, але **народні збори** і надалі вирішували інші важливі питання державного життя. Ще впливовішою була **Рада**, яка складалася з представників хеттської знаті.

Головним засобом збагачення хеттських володарів і знаті були грабіжницькі походи проти сусідів. Цар **Мурсілі I** приєднав до свого царства Північний Ханаан, а **1595 року до нашої ери** захопив і пограбував Вавилон. Однак військові перемоги не допомогли йому зміцнити царську владу. Невдовзі він загинув від рук власних родичів, яким після то-

го було вже не до загарбницьких походів – хетти ледве втримували владу над Східною Анатолією.

2. Велика хеттська таємниця. Нове піднесення Хеттського царства пов'язують із тим, що в середині II тисячоліття до нашої ери його мешканці навчилися обробляти *залізо*. Залізо – твердіший метал, аніж мідь чи бронза. До того ж, його поклади зустрічаються частіше. Щоправда, обробка заліза вимагає досконаліших навичок – залізні знаряддя праці доводиться не так відливати, як виковувати. Секрет *ковальської справи* був найголовнішою таємницею хеттів, яку царі зберігали дуже ретельно.

Дванадцять богів підземного царства. Рельєф з Язилкая

Від збереження таємниці залежали насамперед військові успіхи хеттів. Адже залізні мечі міцніші за бронзові. А кін-

чки стріл та списів – гостріші. За допомогою залізних смужок хетти зміцнювали **панцирі** та **щити** своїх вояків. Про значення заліза для Хеттської держави свідчить навіть те, що із цього металу був виготовлений трон і символи царської влади. Та й коштувало залізо за тих часів у кілька разів більше за золото.

3. Хетти завойовують сусідні країни. Хеттські царі створили потужне військо за єгипетським зразком. Його ударною силою були загони колісниць. Щоправда, на відміну від єгипетських, у хеттських колісницях зазвичай було по три бійці – візник, вояк зі списом і вояк зі щитом. Був у хеттів і військовий флот із кількох десятків бойових кораблів.

Зміцнивши свою владу всередині країни і скориставшись послабленням Єгипту за правління Ехнатона, хетти відновили завойовницькі походи. Але тепер вони не обмежувалися грабунком, а приєднували загарбані території до свого царства. Спочатку хетти захопили Ханаан. Потім настала черга Західної Анатолії, де також виникли і зміцнилися незалежні держави. Боротьба була жорстокою, але зрештою хетти перемогли. Більшу частину західних земель приєднали до Хеттського царства, лише міста Мілет і **Троя**, які завчасно уклали з хеттами союз, зберегли самостійність. Дещо пізніше захопили й острів **Кіпр**.

Завоювання хетів

Проте хетти покладалися не лише на силу зброї, а й на мистецтво переговорів. Для цього у царів було спеціальне відомство, яке вело листування із сусідніми і далекими державами, приймало і відправляло до них царських посланців. Це були перші **дипломати**, професія яких була надзвичайно почесною, бо вимагала неабияких здібностей і знання іноземних мов.

4. Війна хеттів з єгиптянами. Посилення Хеттського царства не сподобалося єгипетському фараону **Рамзесу II**. Зібравши величезне військо, він вирушив відвойовувати у хеттів Ханаан. Але біля міста **Кадеш** на нього чекала пастка. Фараон необачно розділив своє військо на частини. Цим і скористалися хетти. Передовий загін єгипетського війська був оточений і ледве не знищений. Врятувала фараона лише особиста мужність і спритність головного загону єгиптян, який вчасно прибув на допомогу.

Рамзес II. Гранітна статуя (*Британський музей*)

Після бою Кадеш і весь північний Ханаан залишилися за

хеттами, але Рамзес II своїм підданим оголосив, що перемогу одержав саме він. А щоб ніхто не сумнівався, навіть наказав увічнити її у храмових написах. Війна тривала ще 16 років, і зрештою **1258 року до нашої ери** Рамзес II і хеттський цар **Хаттусілі III** уклали *мирний договір* – один із перших у світовій історії. Ханаан поділили навпіл, самі царі перетворилися з ворогів на союзників, а фараон навіть одружився на хеттській царівні. Це був час найвищого піднесення обох держав. Надалі їхні володарі були заклопотані не стільки новими загарбаннями, скільки утриманням уже завойованого.

Фрагмент договору між Хаттусілі III і Рамзесом II, знайдений у Хаттусі (*Стамбульський археологічний музей*)

Рамзес II увійшов до історії не лише як вояк, а і як будівничий. Він зводив міста і храми по всьому Єгипту, не забуваючи і про себе. Тільки статуй цього фараона залишилося близько п'яти тисяч, але Рамзесу II і цього було мало. Він вирішив увіковічити своє ім'я і на пам'ятках, збудованих його попередниками. Фараон всіляко підтримував жерців, а після його смерті вони майже цілком узяли владу в країні у свої руки.

Перші давньогрецькі держави

1. Розселення грецьких племен. На захід від Анатолії та на північ від Криту розташований **Балканський півострів**. У той час, коли в Месопотамії та Єгипті виникали перші держави, південну частину півострова, а також навколишні острови (які разом із Критом і становлять територію сучасної Греції) заселили племена **греків**. Власне, греками їх назвали згодом сусіди. Самі себе вони йменували **еллінами**, а свою країну – **Елладаю**. Племена, які населяли Південну Елладу, називалися **ахейцями**, на півночі розселилися **дорійці**.

Греція, Егейське море і Крит (загальний вигляд із космосу)

Грекам їхня нова батьківщина подобалася, вони вважали її найкращою країною у світі. Але життя тут не було простим. Більша частина Греції вкрита горами. Річок багато, але вони більше схожі на струмки, які влітку до того ж висихають. Хліб – ячмінь і пшеницю – вирощували лише у долинах, яких було не так уже й багато. На кам'янистих ґрунтах краще росли маслини і виноград. Маслини вживали у свіжому вигляді, солоними або маринованими, але більша частина врожаю йшла на виготовлення *олії*. З винограду насамперед робили вино – греки зазвичай пили його, розвівши водою. Окрім того, вирощували *яблука, груші, смокви, гранати, айву, горіхи*, а також городину – *капусту*, горох, боби, цибулю і часник. Сіяли і льон. Орали греки за допомогою плуга, до якого впрягали биків. Розводили також овець, кіз, свиней, згодом поширилося й конярство.

Якщо земля Греції не надто придатна для землеробства, то її береги немовби створені для мореплавства. Тут чимало зручних заток і бухт, а острови у морі розташовані близько один від одного. Греки були вправними рибалками.

Рибалки. Зображення на гідрії (Археологічний музей Наксоса)

Будівлі греки зводили переважно з каменю, якого в гірський країні вистачало, з глини виготовляли насамперед посуд. Гори Еллади були також багаті на корисні копалини – золото, срібло, свинець, мідь. Саме мідь, без якої неможливо виготовити ані бронзові знаряддя праці, ані бронзову зброю, стала головним джерелом багатства найдавніших грецьких держав.

2. Виникнення ахейських держав. Перші міста у Гре-

ції виникли в XVI сторіччі до нашої ери – у тій частині Еллади, яку населяли ахейці. Як і на Криті, це були міста-палаци, найбільші та найвідоміші з яких мали назви **Мікени**, **Тиринф** та **Пілос**.

Мури Тиринфа (*сучасний вигляд*)

Щоправда, на відміну від критських, ахейські палаци більше нагадували фортеці. У Тиринфі, скажімо, мури палацу були у 4,5 метри завтовшки і 7 метрів заввишки. Недарма це місто називали «*міцностінним*». Переповідали навіть, що

звести такі мури звичайним людям не під силу, а будували їх казкові велетні – *циклопи*. З грецької це слово перекладають як «*круглоокі*», тож, можливо, насправді йдеться про іноземних майстрів, чий вигляд був просто незвичним для греків. Але за прикладом Тиринфа циклопічними тепер називають саме споруди із велетенських каменів.

Майже не поступався тиринфському палац у Мікенах. Але це місто частіше називали «*золоторясним*», бо воно було найбагатшим. Поховання місцевих володарів і зараз вражають – тут знайшли не лише зброю і посуд, а й прикраси із дорогоцінних металів та слонової кістки, а також золоті маски – своєрідні посмертні портрети царів.

«Левина брама» у Мікенах (*сучасний вигляд*)

У палаці в Пілосі виявили справжнє сховище глиняних табличок. Письмо, яким користувалися ахейці, було схожим на критське, і його також називають лінійним. Але, на відмі-

ну від критського, це письмо вдалося розшифрувати. І тепер ми знаємо не лише про внутрішній устрій найдавніших грецьких держав, а й безліч дрібниць із господарського життя.

На чолі кожної ахейської держави стояв цар. Царю належали найкращі землі, сам він мешкав у палаці, на нього працювали сотні, а іноді – й тисячі рабів. На користь володаря стягували податки і з мешканців сільської округи. За цим уважно слідкували чиновники. Для утримання своєї влади і загарбницьких походів проти сусідів у царя була озброєна дружина на чолі з командувачем. Та й самі ахейські царі майже не розлучалися зі зброєю – навіть стіни палаців вони прикрашали малюнками на теми війни і полювання. Відомо, що деякі з ахейських дружин наймалися на службу до чужоземних царів.

Вояки. Фреска (Археологічний музей Фів)

3. Боги давніх греків. Особлива роль у житті давніх греків належала жерцям. Адже греки вірили: лише вони знають, що треба робити, аби здобути прихильність богів.

Богів греки уявляли схожими на царів. Хіба що більш могутніми, здатними чинити справжні дива, і до того ж – без-

смертними. Як царі залежали від податків, що їх збирали зі звичайних селян і ремісників, так і боги живилися, на переконання греків, жертвами, що їх приносили люди. Як і царі, головні боги мешкали в розкішних палацах, розташованих, як розповідали легенди, на горі **Олімп** – найвищій горі Греції. Саме тому цих найшанованіших богів називали *олімпійськими*. Щоправда, у греків були й інші божества, які, на їхню думку, мешкали на звичайних горах, а також – у річках, озерах і лісах, уособлювали вітер та інші стихії. Їх греки вважали не такими могутніми, як мешканців Олімпу, але теж намагалися «не ображати» і задобрювали жертвами.

Гора Олімп (*сучасний вигляд*)

Серед олімпійських богів теж не було рівності. «Царем богів» вважали **Зевса**. Його навіть зображували як володаря, що сидить на троні зі скіпетром або ж блискавкою в одній руці і богинею перемоги **Нікою** у другій. Дружиною Зевса була богиня **Гера** – покровителька сім'ї й любові між чоловіком і дружиною. Брат Зевса – **Посейдон** – був богом морів, його часто змальовували на колісниці, запряженій білими конями і з тризубом у руці. Ударом тризуба, як вірили греки, Посейдон викликав буревії та землетруси. Ще один брат Зевса – **Аїд** – був богом підземного світу та «царства мертвих». За дружину собі він обрав **Персефону**, доньку богині землеробства **Деметри**. Греки вважали, що кожні півроку, коли Персефона жила у підземному царстві, Деметра сумувала, і у світі наставали осінь і зима. А коли поверталася – Деметра раділа, і приходила весна.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.